

49.426

3

30000 4

1981/82 სასწ. წ.

## კლასთა ბრძოლის ისტორია

### კაპიტალიზმის განვითარება და კლასთა ბრძოლა რუსეთში XIX საუკ.

(განაკვეთი № 4 დამოუკიდებელ წერილობით სამუშაოს ხარვეზ-  
შიოდ წარმოსადგენად)

#### შ ე ს ა მ ა ლ ი

ამ დავალების მიზანს შეადგენს XIX საუკუნის მეორე ნახევარში რუსეთში კლასთა ბრძოლის ძირითადი მომენტების გაცნობა.

ხსენებულ ისტორიული პერიოდის კლასობრივ ურთიერთობათა ისტორიის შესწავლის დროს უმთავრესი ყურადღება უნდა მიექცეს, რასაკვირველად, ამ ხანას, რომლის განმავლობაშიაც კლასთა ბრძოლა ამზადდება 1905-1907 წლების რევოლუციის დროს გაშილ ბრძოლას

რუსეთში ბატონყმობის გადაფარდნის შემდეგ კლასობრივ წინააღმდეგობათა და 1905—1907 წლების ქარტახალის გამოშფვევ ძალთა მომზადების პროცესის გარკვევა, — აი ასე შეგვიძლიან განვმარტოთ ამ ლექციის შინაარსი. „1861 წელმა შობა 1905 წელი“ — ასე გამოხატა ვ. ი. ლენინმა რუსეთის ისტორიის კანონზომიერება 1861 წ. რეფორმების პერიოდიდან რუსეთის პირველ რევოლუციის მოხდენამდე.

დავალების გამოსავალ წერტილად აღებულია 1861 წლის რეფორმა<sup>1)</sup>. რეფორმების დროს წარმოშობილმა ეკონომიურ და პოლიტიკურ ტენდენციების ბრძოლამ თავისი შემდგომი განვითარება 1905 წლის რევოლუციაში ჰპოვა. ყოველთვის უნდა გვახსოვდეს ამ კავშირის არსებობა 1861 და 1905 წლებ შორის და აქედან უნდა გამოვდიოდეთ რუსეთის XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიის შესწავლის დროს.

„პირველი „დიდი“ ბურჟუაზიული ხასიათის რეფორმის ბატონყმურმა მიმართულებამ შეაფერხა განვითარება, ათასჯერ უარეს გარემოებაში და სატანჯველში ჩააგდო გლეხობა, მაგრამ განვითარების მიმართულებას მაინც გეზი ვერ შეუცვალა, 1905 ბურჟუაზიული რევოლუცია ვერ აიცვალა. 1861 წლის რეფორმამ რამდენიმე ხნით გვერდი აუხვია, წარმატების გზა გაუხსნა კაპიტალიზმს, მაგრამ მაინც

1) იხილეთ ამ დავალების სასწავლო მასალის პირველი ნაწილი, გვ. 5.



ვერ აიშორა აუცილებელი გამოსავალი, რომელიც უფრო მძლავრად  
გაიშალა 1905 წ. და გამოიხატა მასების მიერ იერიშების  
ნაშთი თვითმპყრობელობაზე და მებატონე-მემამულეებზე<sup>1)</sup>.

ამ გამოსავალ პირველ მუხლში უმთავრესი ყურადღება უნდა  
მიექცის რამდენიმე საკითხს: პირველი—რა იყო მიზეზი, რომელმაც  
ბატონყმური წესწყობილების რღვევა გამოიწვია, მეორე—როგორ  
გატარდა ეს რღვევა 1861 წ. და რათ გატარდა ასე; მესამე—რევო-  
ლუციის შედეგება მისი მიმართულების და რუსეთის შემდგომი ეკონო-  
მიური განვითარების თვალსაზრისით. უკანასკნელ საკითხთან დაკა-  
ვშირებულია კლასობრივ წინააღმდეგობათა მატერიალური საფუ-  
ძელის საკითხი, რომელიც 1861 წ. რევოლუციამ უანდერძა ბატონყმო-  
ბის გადავარდნის მომდევნო ეპოქას და შეიცავდა „გამოსავლის ახალ  
აუცილებლობას“—ე. ი. რევოლიუციას.

რევოლუციის შემდგომი დროის ისტორია წარმოადგენს ბატონ-  
ყმური რუსეთის კაპიტალისტური რუსეთით შეცვლის ისტორიას.  
ახსნა-განმარტება იმ წინააღმდეგობათა, რომელთაც ადგილი ჰქო-  
ნდათ რუსეთის ეკონომიურ გარდაქმნაში—ბატონყმობიდან კაპიტა-  
ლისტურად, როგორც „გამოსავლის აუცილებლობის“ საფუძველს,  
ნამდვილი ხალხური რევოლიუციით და არა მებატონეების მიერ ჩა-  
ტარებული უბაღრუკი რევოლუციით,—აი მხავარი იღვია ამ დავაღე-  
ბის მეორე ნაწილისა.

აქ იბადება რევოლიუციის ძალების მომზადების საკითხი. „მე-  
ბატონეების მიერ დაჩაგრულ მასების ბნელ და განუვითარებელ ეპო-  
ქაში ჩატარებულმა რევოლუციამ წარმოშვა რევოლიუცია მაშინ, როცა  
ამ მასებში რევოლუციონური ელემენტები მომწიფდნენ“<sup>2)</sup>. მასე-  
ბში რევოლუციონური ელემენტების მომწიფების პროცესი წარმოა-  
დგენს ძირითად საკითხს.

ათასჯერ აჯანყდა გლეხობა 1861 წ. რევოლუციის შესამზადებლად;  
ათასი აჯანყებით შეხვდა ის 19 თებერვლის მანიფესტს. მიუხედავად  
ყველა ამისა, აჯანყებები მაინც რევოლიუციად არ გადაიქცნენ. რა  
იყო ამის მიზეზი?

რუსეთში რამდენიმე ასი წლობით მემამულეთა მონობაში მყოფი ხალხი  
1861 წ. მოკლებული იყო უნარს ამდგარიყო და პირდაპირ ფართო ბრძოლა  
დაეწყო თავისუფლებისათვის. მაშინდელი დროის გლეხთა აჯანყებანი დარჩენ  
ნმარტოვებულ, დაქააქსულ, სტიქიურ „ბუნტებად“ და ადვილად აქრობდნენ მათ“<sup>3)</sup>

ასე იყო XIX საუკუნის სამოციან წლებში, მაგრამ XX საუკუ-  
ნის პირველივე წლები აღინიშნენ სახალხო რევოლიუციით. XX საუ-  
კუნის დასაწყისში რევოლიუცია გადაიქცა ობიექტიურ აუცილებლო-  
ბად და ძალაც შესწევდა ბრძოლის საწარმოებლად. და რა მოხდა?  
ლენინი ასე უპასუხებს ამ კითხვაზე:

„ბინადარ, დაშინებულ, თავის სოფელზე მიჯაჭვულ, ხლეების მარწმუნე  
„მთავრობის“ მოშიშ, ბატონის ყმა გლეხის შესაცვლელად გლეხობის ახალი მ-  
ბა იზრდებოდა, რომელიც გარე სამუშაოზე დადიოდა ქალაქებში და ბევრი რამ  
ჰქონდა შესწავლილი მონეტრალე ცხოვრების და შრომის გაქირავების მწრე გა-

1) ლენინი, ტ. XV, გვ. 146, გამოც. 3 (რუსული გამოცემა).  
2) იქვე.  
3) ლენინი, ტ. XV, გვ. 108, გამოც. 3 (რუსული გამოცემა).

კვეთილებით. მსხვილ ქალაქებში, ფაბრიკებში და ქარხნებში თანდათან იზრდებოდა მუშათა რიცხვი. თანდისთანობით არსდებოდა მუშათა გაერთიანებანი კაპიტალისტებთან და მთავრობასთან საბრძოლველად. ასეთი ბრძოლის წარმოებში რუსეთის მუშათა კლასი ხელს უწყობდა მილიონ ლაშქარს ანდღარიყო, წელში გასწორებულყო და თავიდან ჩამოეშორებინა ბატონყმურ ჩვეულებანი<sup>1)</sup>.

საკითხი 1905 წლის რევოლუციის ძალების შესახებ—ეს არის საკითხი პროლეტარიატის გეგემონიით და ხელმძღვანელობით პროლეტარიატის და გლეხობის შორის რევოლუციონური კავშირის გაბმის შესახებ. მაშასადამე, აქ პირველ ადგილზე უნდა იყოს დასმული საკითხი ერთის მხრივ, პროლეტარიატის, როგორც კლასის ძალების ზრდისა და მეორე მხრივ საკითხი მუშების და გლეხების ინტერესების ერთობის საფუძვლებისა იმ ბრძოლაში, რომელიც მიმართული იყო რევოლუციის მიერ შემამულე-მებატონის და თვით-მპყრობელობის წინააღმდეგ.

## თ ე მ ი ს ბ ე ზ ე ა

### I. 1861 წლის რეფორმა

(რეფორმის გამოწვევი მიზეზები)

1. კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარება.
2. სოფლის მეურნეობის კრიზისი.
3. გლეხთა აჯანყებების გავლენა 1861 წ. რეფორმაზე.
4. როგორ „გაანთავისუფლეს“ მეფემ და შემამულეებმა გლეხები.
5. გლეხების პასუხი 1861 წლის რეფორმაზე.
6. შემამულეთა რეფორმის შეფასება.

### II. ეკონომიკა და კლასობრივი ურთიერთობანი 1861 წლის რეფორმის შემდეგ

1. კაპიტალისტურ მეურნეობის ზრდა:
  - ა) სოფლის მეურნეობა.
  - ბ) ბატონყმობის ნაშთების გავლენა კაპიტალიზმის განვითარებაზე სოფლის მეურნეობაში.
2. კაპიტალისტური მეურნეობის განვითარება და მუშათა კლასის ზრდა:
  - ა) მრეწველობის მდგრადი მდგომარეობა 1861 წლ. რეფორმის შემდეგ.
  - ბ) მრეწველობის აღორძინება XIX საუკ. 90 იან წლებში.

### III. რევოლუციონური ნაროდნიკობა, გლეხობის და მუშების მასიური მოძრაობა 1861 წლის რეფორმის შემდეგ

1. რევოლუციონური ნაროდნიკობა:
  - ა) ნაროდნიკობის განვითარების ძირითადი მიმდინარეობანი და ეტაპები.
2. მუშათა მოძრაობა:
  - ა) მუშების მატერიალურ-უფლებრივი მდგომარეობა 1861 წ. რეფორმის შემდეგ.
  - ბ) საგაფიცვო მოძრაობა.

<sup>1)</sup> ლენინი ტ. XV, გვ. 109, გამოც. 3 ხაზი ჩვენ მიერ არის გასმული - გ. ბ.



ბ) რევოლუციონურ ნაროდნი-კობის კლასობრივი ბაზა.  
 გ) გლახობის მოძრაობა XIX საუკ. დამლევს და XX საუკ. დასაწყისში.

გ) მუშათა მოძრაობის პეტი.  
 დ) მუშათა კლასის მონაპოვარი.

ძირითადი ლიტერატურა

მოცემულ თემის დასამუშავებელ ძირითად ლიტერატურას წარმოადგენს აქ დართული სასწავლო მასალა.

I	ნაწილისთვის — გვერდი —	5—19
II	" — გვერდი —	19—30
III	" — გვერდი —	30—60.

თემა წერიტი სამუშაოსათვის

პროლეტარიატისა და გლახობის ინტერესთა ერთობლიობის საფუძველი თვითმპყრობელობისა და მეზატონე-მემამულეებთან ბრძოლაში.

გეგმა:

- 1) ბატონყმობის ნაშთების გაუღენა კაპიტალიზმის განვითარებაზე რუსეთში.
- 2) გლახობის მეურნეობის მდგომარეობა იმ დროს, როდესაც მიწა და ძალაუფლება მეზატონე-მემამულეების ხელში იყო დატოვებული.
- 3) გლახობისა და პროლეტარიატის ინტერესები თვითმპყრობელობის და მეზატონე-მემამულეების წინააღმდეგ მიმართულ რევოლუციისაში.



## I. 1861 წლის რეფორმა

(რეფორმის გამომწვევი მიზეზები)

კაპიტალისტურ მრეწველობის განვითარება

მე-XIX საუკუნის პირველ ნახევარში რუსეთში კაპიტალისტური ფაბრიკა ჩნდება.

სამრეწველო საწარმონი რუსეთში მე-XVIII საუკუნეში და უფრო წინაც არსებობდნენ, მაგრამ ისინი ბატონყმური სამრეწველო წამოწყებანი იყვნენ და არა კაპიტალისტური. მექამულეებისა და ვაქრების ფაბრიკა-ქარხნებში ყმები მუშაობდნენ.

მე-XIX საუკუნის პირველ ნახევარში უფრო ხშირად ვხვდებით ისეთ ფაბრიკას, სადაც დაქირავებული შრომაა შემოღებული, ე. ი. ვხვდებით კაპიტალისტურ ფაბრიკას.

კაპიტალისტური ფაბრიკის განვითარება რუსეთში მტკიცეთ არის დაკავშირებული მრეწველობის აღორძინებასთან დასავლეთ ევროპაში. ინგლისს, საფრანგეთის და სხვა ქვეყნების მრეწველობაში ახლად შეტანილმა ტექნიკურმა გაუმჯობესებამ დიდი გავლენა იქონია რუსეთის მრეწველობაზედაც. რუსეთში სამრეწველო რევოლუცია დაიწყო და ამას კი მეტად დიდმნიშვნელოვანი შედეგი უნდა მოჰყოლოდა.

ვაქარ-მრეწველები ეკონომიურად უფრო სასარგებლოთა სცნობენ თავისუფლად დაქირავებულ მუშის ექსპლოატაციას, ვიდრე ფაბრიკა-ქარხნებზე მიწერილ და მიმაგრებულ ყმა მომღშავისას. მაშინ ტექნიკა თანდისთან შემოდის რუსეთში დასავლეთ ევროპიდან და ამ ტენიკისათვის თავისუფლად დაქირავებული მუშა უფრო ხელსაყრელი იყო, ვიდრე მებატონის მიერ იძულებითი წესით გამოგზავნილი ყმა. ცხადია, რომ ვაქარი-კაპიტალისტი უარს არ იტყოდა იმაზე, რაც კი მას მეტ სარგებელს მოუტანდა და უკვე მოჰქონდა კიდევ.

ტუგან-ბარანოვსკის გამოანგარიშებით, თავისუფლად დაქირავებულ მუშათა რაოდენობა მე-XIX საუკუნის დასაწყისში თითქმის ყველა ფაბრიკებში მომუშავეთა რიცხვის ნახევარს შეადგენდა. 1825 წელში რუსეთში 5261 ფაბრიკა იყო, სადაც 210568 კაცი მუშაობდა, — მათ რიცხვში თავისუფლად დაქირავებულ იყო 114515 კაცი. მე-XIX საუკუნის მომდევნო ათწლეულებში ფაბრიკებში მომუშავე

ყმების როლი უფრო და უფრო მკვირდებოდა, სამაგიეროდ იზრდებოდა თავისუფლად დაქირავებულთა როლი. ამ პროცესს აგრეთვე თავად-აზნაურობის ფაბრიკების შედარებითი შემცირებაც. 1832 წელს თავად-აზნაურობის ფაბრიკები (სადაც ყველგან ყმებს ამუშავებდნენ) შეადგენდნენ რუსეთის მთელი ფაბრიკების 15%, რომოცაჲნ წლების ბოლოში კი თავად-აზნაურობის ფაბრიკების პროცენტი 5-მდე დაეცა.

ბატონ-ყმობა ძლიერ უშლიდა ხელს ახლადფეხადგმულ კაპიტალისტურ ფაბრიკას. საქმე იმაშია, რომ მაშინდელი თავისუფლად დაქირავებული მუშების უმრავლესობა საბატონო გლეხები იყვნენ, რომელთაც ბატონისათვის განსაზღვრული ბეგარა უნდა ეხადნათ. მებატონე-მემამულეს ყოველთვის შეეძლო, როცა კი მოისურვებდა, ასეთი მუშების მოხსნა ფაბრიკიდან. ამას კი უარყოფითი გავლენა ჰქონდა წარმოების ნორმალურ მიმდინარეობაზე. კაპიტალისტს ისეთი „თავისუფალი“ მუშა უნდოდა, რომელიც იძულებული იქნებოდა ფაბრიკაში ემუშავნა.

გარდა ამისა ფაბრიკა-ქარხნის მეპატრონეს დროებით მიმაგრებულ მომუშავეებისათვის ხელფასის მიცემის გარდა კიდევ სხვა განსაზღვრული თანხა ვაღებოდა უხდებოდა მებატონის ბეგარის გასასტუმრებლად. მუშას რომ მხოლოდ ის ხელფასი მიეღო, რაც მარტო მის ელემენტარულ საქიროებას გასწვდებოდა, მაშინ ის ბატონის ბეგარას ვეღარ გადაიხდიდა თავისი ხელფასიდან. ბოლოს, მემამულე ჰყვლდებოდა ყველა გლეხებს—ლალის გადამხდელებსაც და მიწის იჯარის ანგარიშში მის მამულზე მომუშავეებსაც—და ამით იგი თითქმის უსპობდა ბაზარს სამრეწველო საქონელს: გლეხს აღარაფერი რჩებოდა რაიმე საქონელი ეყიდნა.

შინაური ბაზრის, სამრეწველო პროდუქციისათვის, არა საკმარისი, ან უკეთ რომ ვსთქვათ, ძლიერ სუსტი ტევადობა იყო რუსეთის მრეწველობის განვითარების შენელების ძირითადი მიზეზი XIX საუკუნის 50-იან წლებში. ახლადწარმოშობილი მაშინდელი ბურჟუაზია ჯერ კიდევ ძლიერ სუსტი იყო თავისი ხვედრითი წონით, რომ რაიმე გავლენის მოხდენა შესძლებოდა ბაზარზე. სოფლის ღარიბთა უამრავი მასა კი ბაზარს ვერ მიმართავდა, რადგან ყიდვისთვის არავითარი სახსარი არ გააჩნდა. ბატონ-ყმობის პირობებით გალატაკებისაჲენ დაქანებული გლეხობის მეურნეობა ისევე ძეკლებურ, ნატურალურ მეურნეობად რჩებოდა. აი ეს იყო იმის მიზეზი, რომ ბატონ-ყმური წესწყობილების დაუმსხვრევლად შეუძლებელი იყო შინაური ბაზრის ამოცანის გადაჭრა.

რუსეთის მრეწველობის მდგომარეობა 50-იან წლებში უფრო გაუარესდა, რადგან დასავლეთ ევროპის კაპიტალმა ერთი მეორეზე გამოჰკლიჯა რუსეთის კაპიტალისტებს პოზიციები საგარეო ბაზარზე — შუა აზიისში და მახლობელ აღმოსავლეთში. დასავლეთ ევროპის უფრო ძაფი და უფრო უკეთესი ხარისხის საქონელი რუსეთშიაც შემოიჭრა და ამან უფრო შეზღუდა ისედაც შეზღუდული შინაური ბაზარი. დასავლეთ ევროპის კაპიტალის დაწოლამ რუსეთის წელგა-



უმადგურებელ მრეწველობაზე გააორკეცა წინააღმდეგობა ბატონყმობა და რუსეთში ახლადწარმოშობილ მრეწველობის შორის. ბატონყმობა შეიქმნა ახლად აღორძინებულ კაპიტალისტურ მრეწველობის შეფერხების ძირითად მიზეზად. საწარმოო ძალთა განვითარება შეეჯახა ბატონყმობას და მის ლიკვიდაციას მოითხოვდა.

სოფლის მეურნეობის კრიზისი

XIX საუკუნეში ბაზარმა და ფულმა, ე. ი. სასაქონლო მეურნეობამ მნიშვნელოვანი ნაბიჯით წაიწიეს წინ. ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ მაშინდელ ბატონყმურ რუსეთის პირობებში კაპიტალისტური ფაბრიკის წარმოშობა.

საერთო ეკონომიური მდგომარეობა—შინაურიცა და საერთაშორისოც—უფრო და უფრო ითრევედა მემამულის მეურნეობას სასაქონლო ბრუნვაში. ამ ამოცანის გადაჭრა შეეძლო მემამულეს ან ყმების შრომის ნაყოფიერების გადიდებით, ან გლეხისათვის როგორც ზედმეტი, ისე აუცილებლად საჭირო პროდუქტების ნაწილის წართმევით და ან წარმოების ახალ, კაპიტალისტურ წესზე—დაქირავებულ შრომაზე—გადასვლით.

ყმა-გლეხის შრომის ინტენსიფიკაცია რაიმე მნიშვნელოვანი წარმატებით ვერ დასრულდებოდა. გლეხს არაფერი წამახალისებელი მიზეზი არ მოეპოვებოდა იმისათვის, რომ ცდილიყო მემამულეს რამდენიმე ასი ფუთი პური მეტი მოსვლოდა, გლეხი მუშაობდა მემამულისათვის როგორც მისი ყმა.

ბატონყმურ დამოკიდებულებათა შენარჩუნების პირობებში დარჩენილი იყო ერთად ერთი გზა, რომლითაც შესაძლებელი იყო მაგალითად, ზედმეტი პურის გამორთმევა გლეხობისათვის—ეს იყო გზა ყმა-გლეხზე და მის მეურნეობაზე არაეკონომიური დაწოლის გაძლიერებისა. და მართლაც XIX საუკუნეში მებატონის მუხრუჭი სულს უხუთავს გლეხს ისეთი ძალით, რომ გალატაკებსაქვენ მიაქინებს გლეხთა მსიგბს.

მაგრამ მემამულის მეურნეობა დამყარებული იყო გლეხურ მეურნეობაზე: მემამულე უძღვებოდა თავის მეურნეობას მარტო ყმა-გლეხების მუშა-ხელით კი არა, არამედ მათი ცხენებითაც და იარაღითაც. თუ მემამულეს საკუთარი საწარმოო იარაღები არ ექნებოდა, ძალიან ძნელი იყო მისთვის გლეხის მუშაობით სარგებლობა. მემამულე სარგებელს პოულობდა ყმების ექსპლოატაციაში მაშინ, როდესაც მოიხმარდა ყმების მუშა-ხელთან ერთად მათსავე სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარსაც.

ბატონყმურ რუსეთის ეკონომიკაში დამკვიდრებულ სასაქონლო მეურნეობის გამო მემამულე ცდილობდა წარმოების გადიდებას და რაც დრო გადიოდა, უფრო და უფრო მიწის მცირე ნაკვეთებს უტოვებდა გლეხებს. მემამულესათვის ეკონომიურად ხელსაყრელი იყო, რომ რაც შეიძლებოდა მეტი მიწა ჩამოეჭრა გლეხებისთვის და ან თვითონ დაეთესა ან გაეყიდნა ეს ჩამონაჭერი. გარდა ამისა, როცა გლეხებს სახნავ-სათესი მიწის მინიმალური ფართობი ექნებოდათ



დასამუშავებელი, მემამულის ანგარიშით, მისი მიწის დასამუშავებლად უფრო მეტი სამუშაო დღეები გადარჩებოდათ მათ.

მაგრამ ამ გარემოებას თუ ერთის მხრივ სარგებლობა ჰქონდა მემამულისთვის, მეორე მხრივ სულ სხვა შედეგებს უშხადებდა მას.

გლეხობის უმიწოთ დატოვება და ბევარის მეტისმეტად გადიდება ძირს უთარხიდა გლეხურ მეურნეობის არსებობას და რადვან გლეხის დამოუკიდებელი მეურნეობის არსებობა შეადგენდა მემამულის მეურნეობის არსებობის საფუძველს, ამიტომ გლეხობის დანიავებით მემამულე სჭრიდა ხის იმ ტოტსა, რომელზედაც თითონ იჯდა.

ყველა ეს თავადაზნაურობის და ბურჟუაზიის წრეებში ნიადაგს უშხადებდა ძველ ურთიერთობათა იდეის „ლიკვიდაციას“. საკითხი „საჭიროა თუ არა ცვლილებები მოვახდინოთ“ თანდისთან გაიზარდა, გაფართოვდა და გადაიქცა ასეთ საკითხათ: „როგორ მოვახდინოთ ცვლილებები, რომ ისინი უფრო სასარგებლონი გამოდგნენ მემამულეებისათვის“. მაგრამ საჭირო იყო ძალა, რომელიც აიძულებდა გაბატონებულ კლასს და მის მთაფრობას ცალკე ექსპერიმენტებიდან გადასულიყო საქმეზე, საერთოდ დაესვა საკითხი და ასე თუ ისე გადაეჭრა იგი პრაქტიკულად.

ამ ძალას წარმოადგენდა გლეხობის ბრძოლა მემამულეების წინააღმდეგ.

ბლახთა აჯანყების გავლენა 1861 წ. რეფორმაზე

მებატონეების მხრივ გლეხობის მასების ჩაგვრას და დანიავებას შედეგად ის მოსდევდა, რომ ყმები ხან დიდი მოძრაობით და ხან ადვილობრივი ხასიათის აჯანყებით მემამულეებს თავიანთ არსებობას გაახსენებდნენ ხოლმე.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში თითქმის ყოველ დღიურ მოვლენად გადაიქცა გლეხობის აჯანყება. ქვემოდ მოგვყავს აღრიცხულ აჯანყებათა ციფრები:

ბლახობის აჯანყებათა რაოდენობა:

წლები.	რიცხვი.
1826—1829 . . . . .	85
1830—1834 . . . . .	60
1835—1839 . . . . .	78
1840—1844 . . . . .	138
1845—1849 . . . . .	207
1850—1854 . . . . .	141

ს უ ლ. 29 წელიწადში იყო 709 იჯანყება, ანუ 24 აჯანყება ყოველ წელიწ.

უქმველია, ეს ციფრები სრული არ არის. მაინც საკმარისია იმის გასაგებად, თუ რა დამოკიდებულება არსებობდა მებატონე-მემამულეებისა და ბატონყმობის უღელ ქვეშ მოქცეულ გლეხობის შორის. ჩვენს ცხრილში მოყვანილ 709 აჯანყებიდან 112 აჯანყება სამხედრო ძალებით იქნა ჩაქრობილი.



მაგრამ ჯარი, რომლითაც სარგებლობდა ცარიზმი გლეხობასთან ბრძოლაში, თანდათან ნაკლებად სანდობი ხდებოდა. ჯარისკაცთა ყაზარმებში ხომ ისევ გლეხები იყვნენ, იმ განსხვავებით რომ მათ მანარები ჰქონდათ გადაცემული. მათთვის გასაგები იყო გლეხობის ბრძოლა ბატონყმობის თვითნებობის წინააღმდეგ, რადგან, როგორც გლეხებმა, კარგად იცოდნენ სოფლის გაქირავება და გრძობდნენ ბატონყობის უღლის სიმძიმეს. აი ეს იყო იმის მიზეზი, რომ გლეხობის აჯანყებების ტალღასთან ერთად ყაზარმებშიაც იჩინა თავი რევოლუციონურმა უწყაყოფილებამ. XIX საუკუნის ოციან წლებში ჯარისკაცთა შორის გავრცელებულ ერთ პროკლამაციაში ეწერა: „თქვენ სამშობლოს იცავთ მტრებისაგან, მაგრამ როცა ეს მტრები მეფისა და თავად-აზნაურობის სახით სამშობლოს შიგნით გვევლინებიან, ვალდებულნი ხართ მაგრად შეებოჭოთ ეს აშკარა მტრები და ამით დაუმტკიცოთ ერთმანეთს სიყვარული, ყველა ამ ბოროტმოქმედთა მაგივრად დააყენოთ კანონიერი მმართველი, რომელიც ყველა საქმეებზე პასუხს აგებს ჯარის ნაწილების არჩეულ დეპუტატების წინაშე და თვითმყრობელი არ იქნება“. მეორე პროკლამაციაში ჯარისკაცებს რჩევა ეძლეოდათ დაეპატიმრებინათ უფროსები, „მოესპოთ მათი ძვენებელი ძალა-უფლება“, უფროსები აერჩიათ „თავის მოძმე ჯარისკაცებისაგან და ფიცი დაედვათ დახოცალიყვნენ მათ დასახსნელად“, „ახლად ამორჩეულ უფროსებს კი ბრძანება უნდა დაეგზავნათ სხვა ლეგიონებისათვის, რომ იქაც ასევე მოქცეულიყვნენ“.

აღვილი მისახვედრია, თუ რა სულიერ განწყობილებას გამოიწვევდა ყველა ეს მთავრობისა და მემამულეებს შორის. რუსეთის ცარიზმის ძლიერება წარსული ამბავი ღა იყო, აწმყოსათვის მას თანდისტან ძალა ეკარგებოდა.

ყირიმის ომის დროს (1854-1856 წ.) გლეხობის აჯანყებანი დრო და დრო საშიშ ხასიათს იღებდენ. ხშირად გლეხობის წინააღმდეგ გამოგზავნილი ჯარი, ვიდრე საომარ მოქმედების ასპარეზს მიაღწევდა, წინასწარ მეფის ისპრავნიკებს და მემამულეების წინააღმდეგ გამოდიოდა. აღელვების ჩასაქრობად მთავრობას დიდი სამხედრო ძალები სჭირდებოდა. სოფლის მდგომარეობის ასეთსავე სურათს წარმოადგენს 1861 წლის რევოლუციის მახლობელი წინა პერიოდი. თუმცა სტატისტიკა დიდათ დამახინჯებულია, მაგრამ მაინც ნათელ სურათს იძლევა: 1857 წ. 40 აღელვება იყო აღრიცხული, 1858 წ. 170, 1859 წ. 80 და 1860-100 აღელვება.

ყველა ამ წლების განმავლობაში გლეხობის ბრძოლის ერთ დამახასიათებელ მხარეზე უნდა მიუთითოთ—ეს იყო აჯანყებული გლეხობის მიერ არა მარტო ბატონყმობის უღლის შესუმბუქების მოთხოვნა, არამედ საკითხის უფრო ფართოდ დაყენება—თვით ბატონყმობის უღლის გაუქმების მოთხოვნა.

მარტო აჯანყებებით არ იბრძოდა გლეხობა. აჯანყების გარდა გლეხები ბრძოლის ისეთი საშუალებებითაც აწარმოებდნენ, როგორიც არიან: ბატონისაგან გაქცევა და ბატონების ხოცვა.



იმ მიზეზთა შორის, რომლებმაც აიძულეს მეფის მთავრობის მემამულეები რეფორმა მოეხდინათ, პირველი ადგილი უჭირავს ბრძოლის ბრძოლას ბატონყმობის წინააღმდეგ. ამიტომ 1861 წლის რეფორმამ მეფის მანიფესტით გლეხთა „განთავისუფლება“ (ჩვენ მალე დავინახავთ, რომ ეს გლეხების განთავისუფლება კი არა, დამონება იყო ახალი სახით) რომ გამოაცხადა, ეს „მეფის გულკეთილობის“ და „მემამულეთა შეგნების“ ბრალი კი არ იყო, ეს იყო გლეხობისა და მემამულეების, ამ ბატონყმური საზოგადოების ძირითად კლასებს შორის წარმოებულ გამწვავებულ კლასთა ბრძოლის შედეგი.

რამ აიძულა მეფე და მემამულეები რეფორმას შესდგომოდნენ? „დიდი რეფორმა“ ბატონყმური რეფორმა იყო და არ შეიძლებოდა სხვაგვარი ყოფილიყო, რადგან მას მებატონეები ატარებდნენ. რამ აიძულათ უკანასკნელნი რეფორმას შესდგომოდნენ? რუსეთის კაპიტალისტურ გზაზე დამყენებელმა ეკონომიური განვითარების ძალამ. მებატონე-მემამულეს არ შეეძლო წინ გადალობოდა რუსეთის საქონლის ცვლის ზრდას ევროპასთან, არ შეეძლო გადაერჩინა სასიკვდილოდ განწირული მეურნეობის ძველი ფორმები. ყირიმის ომმა გამოააშკარავა ბატონყმური რუსეთის სიღამპლე და უძლურება. ყოველ ათწლეულში გლეხთა „ბუნტების“ რიცხვის მატებამ განთავისუფლებას წინ აიძულეს რუსეთის პირველი მემამულე, ალექსანდრე მეორე დათანხმებულიყო განთავისუფლების ზევიდან მოხდენას, ვიდრე ელოდნა თავის ჩამოგდებისათვის ქვევიდან<sup>1)</sup>

როგორ „განთავისუფლეს“ გლეხები მიწამ და მემამულეებამ  
1861 წელს

„ბატონყმობის გაუქმება ჩაატარა თვით მთავრობამ და არა აჯანყებულმა ხალხმა, რადგანაც პირველმა ყირიმის ომში დამარცხების შემდეგ დაინახა, რომ სრულებით შეუძლებელი იყო ბატონყმური წესწყობილების დაცვა“.

საკმარისია მართო ის გარემოება, რომ მომწიფებულ ამოცანების გადაჭრას ხელი მოჰკიდეს მთავრობამა და მემამულეებმა, და ცხადი იქნება ჩვენთვის, რომ 60 წლებში ჩატარებული რეფორმა ძლიერ ნაკლებად „აწყენინებდა“ მემამულეებს და ნაკლებად დააკმაყოფილებდა მაშინდელი რუსეთის მოსახლეობის ქვედა ფენებს.

რეფორმის შემდეგ რუსეთის მიწადმოქმედების ზოლის ყველა გუბერნიებში წესად დაიდვა გლეხობის მიწის ნაკვეთების უაღრესად შემცირება. მოვიყვანო პატარა ცხრილს, საიდანაც ნათლად დავინახავთ ასეთ შემცირებას ზოგიერთ გუბერნიებში:

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ XV, გვ. 143. გამოც. 3, რუსული.

გუბერნიები	მიწის ნაკვეთები (ნადელები) რე- ფორმამდე თითო სარევიზიო სულ- ზე (დესეტინო- ბით)	ნაკვეთები რეფორმის შემდეგ თი- თო სულზე
ვკატერინოდარის . . . . .	2,8	2,0
კიევის . . . . .	6,6	2,1
პოდოლის . . . . .	5,5	2,2
სარატოვის . . . . .	3,8	2,4
სიმბირსკის . . . . .	2,9	2,4
უზანის . . . . .	3,0	2,3
ბერმის . . . . .	5,5	4,0

ნამდვილად კი ჩამონაკრები უფრო მეტი იყო, ვიდრე აქ არის ნაჩვენები, რადგან რეფორმის წინა დროის ნაკვეთებში (ნადელებში) შესული არ იყო სასახლკარე ადგილი, ტყე, საძოვრები და სხვ., რეფორმის შემდეგი დროს ციფრები ამ მიწებსაც ანგარიშობენ. ეს შესწორებაც თუ შევიტანეთ ანგარიშებში, მაშინ უფრო მეტ განსხვავებას მივიღებთ რეფორმის წინა და შემდეგი დროს მიწის ნაკვეთებში და უფრო სწორი სურათი გვექნება გლეხების უმიწოდ დარჩენისა.

სხვანაირად დატრიალდა ნაკვეთების საქმე არაშავნიადაგიან გუბერნიებში. აქ მომეტებულ შემთხვევებში გლეხების მიწის ნაკვეთები გადიდდა. აი ციფრები:

გუბერნიები	მიწის ნაკვე- თები რე- ფორმამდე თითო სარე- ვიზ სულზე (დესეტინობ.)	ნაკვეთები რეფორმის შემდეგ თი- თო სულზე
ვლადიმირის . . . . .	3,1	3,9
მოსკოვის . . . . .	2,6	2,9
კალუგის . . . . .	2,5	3,8
პეტერბურგის . . . . .	3,3	4,8
ნოვგოროდის . . . . .	2,7	5,7
სმოლენსკის . . . . .	3,6	4,8

განსხვავება შავნიადაგიან და არაშავნიადაგიან გუბერნიების მიწის ნაკვეთებში ადვილი ასახნელია. შავნიადაგიანი მიწის მემამულეს ძვირად უღირდა მიწა და ცდილობდა სავაჭრო მეურნეობის წარმოებას. ამიტომ შავნიადაგიანი მიწის მებატონე ცდილობდა რაც შეიძლება მეტი მიწა ჩამოეთალა გლეხებისთვისა, რისთვისაც რეფორმის დროს ყოველ ღონეს ხმარობდა და, როგორც დავინახავთ, შეუსრულდა კიდევ სურვილი. თუ სრულებით უმიწოდ არ დასტოვეს აქ

გლები, ამის მიზეზი ის იყო, რომ უმიწოდ დარჩენილი გლები სოფელთან აღარ იქნებოდა დაკავშირებული მიწის ნაკვეთებში და შეეძლო წასულიყო აქედან, მაშინ მემამულეს აღარც მუშა-ხელი ეყოლებოდა და აღარც მოჭარბებული მიწის მოიჯარადრეები. ასე რომ არ მომხდარყო, გლებებს დაუტოვეს „კატების“ საკმარისი მიწის ნაკვეთები, რომლის შესახებაც უკრაინელები ამობდნენ: „Як собака ляже, то голова на моему, а хвост на чужому“ (ძალი რომ წამოწვეს თავი ჩემადგილში ექნება, კული კი სხვისაშიო“). „კატების“ ნაკვეთები მას შემდეგ უფრო გამრავლდა, როცა გაგარინის წინადადება იქმნა ცხოვრებაში გატარებული. მსხვილმა მემამულემ, თავადმა გაგარინმა განცხადება შეიტანა სახელმწიფო საბჭოში, რომლითაც ყოველ გლებს, თუ სურდა მიწის გამოუსყიდლად და დაუყოვნებლივ გაეთავებინა საქმე მემამულესთან, შეეძლო მემამულის თანხმობით ნაჩუქარი მიწის ნაკვეთი მიეღო, რომელიც ამა თუ იმ ადგილისათვის დაწესებულ მიწის ნაკვეთის უდიდესი ნორმის  $\frac{1}{4}$  შეადგენდა. ამ გაგარინის ნაკვეთებით ისარგებლა 500.000-მდე გლებმა, უმთავრესად ნოვოროსიაში, ვოლგის ნაპირებზე და სამხრეთ-აღმოსავლეთ გუბერნიაში.

სულ სხვანაირად იყო საქმე არაშავნიადაგიან ზოლში. აქ მემამულე დაინტერესებული არ იყო გლებების მიწების ჩამონაჭრების ხარჯზე თავის მიწის ფართობის გადიდებაში. მიწა ნაკლებ შემოსავალს იძლეოდა, მემამულეების უპირავლესობა დიდი ხანი იყო, რაც მათ თავის მეურნეობას აღარ აწარმოებდა, გლებებისაგან ღალის აკრფთას მისდევდა და მაშინდელი დროს მიხედვით, ძლიერ დიდ შემოსავლის წყაროს წარმოადგენდა, მაგალითად, ნიჟინოვგოროდის მემამულე გრაფა შერემეტევი, თავის ერთი სოფლის 160 გლებისაგან 25.000 მანეთ ღალას იღებდა. არაშავნიადაგიან მიწის მფლობელ მემამულეებს გლებებისაგან შემოსული ფული აინტერესებდათ და არა გლებების მიწა. გლებს ეტი მიწა მიეცეს, რომ მეტი გამოსაყიდი ფული მივიღოთ ამ მიწაში—აი რა ეწერა არაშავნიადაგიან მიწის მემამულის პროგრამაში. სწორედ ეს არის მიზეზი შავნიადაგიან და არაშავნიადაგიან მიწის ნაკვეთების რაოდენობაში განსხვავებისა; პირველში ჩამოაჭრეს გლებს მიწა, მეორეში—გაუდიდეს ნაკვეთი, ჩამოაჭრეს საუკეთესო მიწა და გაინაპირეს ხეებისა და რიყეებისაგან.

გლებებმა შემცირებული და დაბალი ხარისხის მიწა მიიღეს, მაგრამ ეს მიწაც კი გამოისყიდეს. ეს გამოისყიდვა კი ახალ სახიზობელის ყურთი იყო, რომელიც გადააცვეს კისერზე მემამულეებმა გლებობას თავისი მთავრობის საშუალებით და მეფის შეთავაზობით.

გლებებს მიწის გამოყიდვის ვალი 49 წლის განმავლობაში უნდა გადაეხადნათ ხაზინისათვის. ვალის მთელი თანხა რომ მთლად შეეტანათ გლებებს,  $2\frac{1}{2}$  მილიარდს დაიჭერდა, განთავისუფლებულ გლებებისათვის მიცემული მიწა კი მაშინდელი ბაზრის ფასებით 600 მილიონ მანეთზე მეტა არა ღირდა. რეფორმის დღიდან დაწყებული 1906 წლამდე ხაზინამ მოასწრო და ააფუჭენა გლებებს მიწის გამოსაყიდი თანხის ანგარიშში 1. 574 მილიონი მანეთი.





მეფის 1861 წლის 19 თებერვლის მანიფესტმა გლეხები თავისუფლა“ შემცირებული მიწის ნაკვეთებით და დიდი გლეხების თქმისა არ იყოს, განთავისუფლება ყმობაზე უარესი აღმოჩნდა. ვიდრე მიწის ნაკვეთის მთლად გამოისყიდდა, გლეხს ღალა უნდა ეძლია მემამულისათვის ან ბეგარით უნდა გადაეხადა იგი. შემდეგ შებატონეს შერჩა გლეხების გასამართლების უფლება, შეეძლო შეეჩერებინა ადგილობრივი სოფლის ყრილობის გადაწყვეტილება, შეეცვალა სათემო (გოლოსტის) მწერალი და სხვ. გლეხობის დროებით-ვალდებული მდგომარეობა გაუქმდა მხოლოდ 1881 წ. 28 დეკემბრის კანონით, რომლის ძალითაც სავალდებულოდ იყო გამოცხადებული გამოსყიდვა როგორც გლეხობისათვის, ისე მემამულეთათვის, აქნობამდის კი გამოსყიდვა მარტო გლეხობისათვის იყო სავალდებულო.

19 თებერვლის დებულებით გლეხებს თავიანთი თვითმმართველობა ენიჭებოდათ, მაგრამ უფლებრივი მხრით ის ძლიერ შეზღუდული იყო. დებულებაში ზუსტად იყო ჩამოთვლილი ყველა ის საკითხები, რომლების განხილვაც შეეძლო სასოფლო და სათემო ყრილობებს. ამ საკითხების გარეშე განხილვა აკრძალული იყო, წინა შემთხვევაში პასუხს აგებდენ თანამდებობის პირნი და ყველა გლეხები.

სოფლის საზოგადოებას დავალდებული ჰქონდა თავდებობა. იგი პასუხისმგებელი იყო თვითეთლ სოფლის მცხოვრების მიერ გადასახადის და ბეგარის თავის დროზე შესრულებისათვის. იქ, სადაც რეფორმამდე მიწის მფლობელობა სათემო იყო, ასევე იქნა დატოვებული რეფორმის შემდეგაც. გლეხს არ შეეძლო თემიდან გასვლა, ვიდრე მთლად არ გამოისყიდდა თავისი მიწის ნაძელს, ე. ი. იძულებითი წესით იყო მიმაგრებული თემზე. თუ „ხალხის ყრილობა“ ნებას არ დართავდა, გლეხი ქალაქში ვერ წავიდოდა, ხალხის ყრილობას შეეძლო ქონება გაეყიდნა ან იძულებით სამუშაოზე გაეგზავნა გადასახადის შეუტანლობისათვის და სხვ. „ხალხის ყრილობა“-ს გაწყევლის უფლებაც კი ჰქონდა დატოვებული.

ვ. ი. ლენინი ასე აფასებდა 1861 წლის რეფორმის შედეგებს. „არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მოკლესასწაულეთა მიერ წარმოტყუებული სახობტო სიტყვებში, გულწრფელ მტრობასთან ერთად ბატონყმობისა და ყოველივე მისი შედეგების მიმართ, აგრეთვე ბეგარი რამ ფარისევლურიც არის. თავიდან ბოლომდე ფარისევლურია და ყალბი „დიადი“ რეფორმის ის დაფასება, რომელიც ჩვეულებრივი შეიქნა ჩვენში: „გლეხთა განთავისუფლება მიწით სახელმწიფო გამოყიდვის საშუალებით“. სინამდვილეში კი ეს იყო გლეხთა განთავისუფლება მიწისაგან, იმიტომ რომ იმ ნადელებიდან, რომელთაც საუკუნეთა განმავლობაში ფლობდენ გლეხები, ვეებერთელა ნაკვეთები ჩამოაჭრეს, ხოლო, მთელი ასეული ათასი გლეხი სულ მთლად უმიწაწყლოთ იქნა დატოვებული,—მიგდებული მეოთხედ ან სულ უმნიშვნელო ნადელზე. სინამდვილეში გლეხები ორმაგად გაძარცვეს; ის არ აკმარეს, რომ მიწებზე ჩამოუჭრეს, აიძულეს



კიდევ გადაეხადათ „გამოსაყიდი“ მათვის დატოვებულ მიწაზე, რომელიც მუდამ მათ მფლობელობაში იყო, და თანაც გამოსაყიდი დაინიშნეს გაცილებით მეტი მის ნამდვილ ფასზე. თვით შემამულენი ათი წლის შემდეგ გლეხების განთავისუფლებიდან გამოტებით ამბობდნენ შთავრობის მოხელეებთან, რომლებიც სოფლის მეურნეობის მდგომარეობას იკვლევდნენ, რომ გლეხები აიძულეს გამოეყიდათ არმარტო მიწა, არამედ აგრეთვე თავისუფლებაც. და, თუმცა პირადად განთავისუფლებისათვისაც კი გამოართვეს გამოსაყიდი საფასური გლეხებს, მაგრამ მათ მაინც არ აღიარეს თავისუფლება: ოცს წლით დროებით ვალდებულად დატოვეს—და ისინი დღემდე რჩებიან—დაბალ წოდებად, რომელიც ისჯება როზგით, იხდის განსაკუთრებულ გადასახადებს, ვერ ბედავს თავისუფლად გამოსვლას ნა. ხევარ ბატონყმურ თემიდან, თავისი მაწის თავისუფლად მოხმა-რას, თავისუფლად დასახლებას, სადაც მოისურვებს—სახელმწიფო ყველა კუთხეში. ჩვენი საგლეხო რეფორმა კი შთავრობის დიდსულთვანებას არ ამეოვანებს: პირიქით, ის წარმოადგენს იმის უდიდეს მაგალითს, თუ რა რიგ გაბინძურებული გამოდის ყოველი საქმე თვითმპყრობელი შთავრობის ხელიდან.

გლეხობის პასუხი 1861 წლის რეფორმაზე

როგორ შეხვდნენ გლეხები ამ მინიჭებულ „თავისუფლებას“?

ამის პასუხი საუკეთესოდ არის გამოხატული შემდეგ ციფრით. მეფისა და შემამულენის 1861 წლის 19 თებერვლის რეფორმას „განთავისუფლებულმა“ გლეხებმა ათასზე მეტი აჯანყებით უპასუხეს. გამოცხადებულ თავისუფლებას გლეხები თავისუფლებად კი არა, მოტყუებათა რაცხდნენ. შინაგან საქმეთა სამინისტრო იძულებული იყო 1861 წ. დეკემბრის თვეში ასეთი ცირკულიარული წერილი დაეგზავნა.

„შინაგან საქმეთა სამინისტრომდი გლეხობის მდგომარეობის შესახებ მოსული ცნობები ადასტურებენ, რომ მის წარმატებით სვლას და განსაკუთრებით კი საწესდებო სიგელების შედგენას ბევრგან ხელს უშლიან გლეხობის შორის გავრცელებული შემცდარი ცნობები და მათ შორის ფესვგადგმული ცრუ იმედები. ისინი რაღაც ახალ თავისუფლებას ელოდებიან, რომლის გამოცხადებიდან ორი წლის შემდეგ ვითომც 19 თებერვლის მანიფესტში გამოუცხადებელი ახალი შეღავათები მიენიჭებათ და ამ შეღავათებს მოკლებულნი იქნებიან ის გლეხები, რომლებიც მებატონეებს მოურიგდებიან და საწესდებო სიგელებს ხელს მოაწერენ“..

შემდეგ შინაგან საქმეთა სამინისტრო წინადადებას იძლევა განემარტოს გლეხებს, რომ ახალი თავისუფლება არ იქნება, ასეთი მეფის ნება და სხვ. გლეხობის მხრივ ახალ თავისუფლების მოლოდინს ადასტურებს ერთი მომრიგებელ შუამავალთაგანი, რომელიც: უშუალოდ იყო ჩაბმული ამ დროს გლეხობის საქმეებში „განთავისუფლების“ დროს. ის სწერს, რომ გლეხები მეფისაგან მოელოდნენ ნადელს, ხოლო მებატონესაგან მიღებულ ნადელს მოტყუებათა

სთვლიდნენ და გაიძახოდნენ: „აღბაი თ გვატყუებენ, რომ ხელის მოწევა გვთხოვენ; ეს რომ საჭირო ყოფილიყო, მომრიგებელი შუამავალი დაპირ გვიბრძანებდა“. დაბეზრებულ, მცირედ შეგნებულ მსას კიდევ იმედი ჰქონდა მეფისა და მისგან „ნამდვილ თავისუფლებას“ მოელოდდა და ვერ მიმხვდარიყო, რომ მეფის 1861 წ. 19 თებერვლის მანიფესტით გამოცხადებული იყო ნამდვილი მონობა („განთავისუფლება“).

უკვე 1861 წლის აპრილში, თვე-თვენახევრის შემდეგ მანიფესტის გამოცხადებიდან, დაიწყო გლეხთა აჯანყებანი. მრავალ ასეთი აჯანყების ჩაქრობა მოუხდა მთავრობას სამხედრო ძალებით. ყაზანის გუბერნიის, სპასკის მაზრის სოფელ ბეზნაში, შუსინ პუშკინის მამულში გლეხებმა გადაქრილი უხარი გამოაცხადეს ყოველგვარ საბატონო ბეგარაზე. აჯანყებას ხელმძღვანელობდა გლეხი ანტონ პეტროვი. პეტროვის ავითაცია მალე გავრცელდა მაზრაში და სოფ. ბეზნაში ოთხი ათასამდე კაცს მოუყარა თავი გამოწვეულმა სამხედრო რაზმმა ერთბაში სროლით 71 კაცი მოკლა და 155 დასჯრა. თითონ პეტროვი დაიჭირეს და დახვრიტეს.

საერთოდ 1861 წლის განმავლობაში გლეხებმა არეულობა მოახდინეს ამა თუ იმ ფორმით თითქმის რუსეთის ყველა გუბერნიებში, გარდა ასტრახანის, ვოტკის, კურსკის, ოლონეცის და ტავრიდის გუბერნიებისა. მაგრამ ამ გუბერნიებშიც კი (ოლონეცის გუბერნიის გამოკლებით), სადაც ყმების რიცხვი სულ 5411 სულს უდრიდა, არეულობები მოხდა 1862 წ. თავისუფლების გამოცხადებიდან ორი წლის განმავლობაში მომხდარ გლეხურ აჯანყებათა რიცხვი ასეთ ციფრებით გამოიხატება:

წ ლ ი ბ ი	აჯანყებათა რაოდენობა	რამდენ სოფლის მოედო	ჩაქრობილია სამხ. ძალით	
			შემთხვევები	სოფლები
1861	784	2,034	499	1666
1862	388	573	298	449
	1172	2,607	797	2115

აჯანყებების უმრავლესობა მოხდა 14 გუბერნიაზე. ვიტებსკის, ვილნოს, გროდნოს, კონოს, ყაზანის, პენზის, პოდოლის, ტამბოვის, ჩერნიგოვის, კიევის, სარატოვის, ტულის. მოგილევის და სმოლენსკისაზე. ამ 14 გუბერნიაში 1861 და 1862 წ. იყო 733 აჯანყება 2012 სოფელში. დანარჩენ გუბერნიებზე მოდის 439 აჯანყება 595 სოფელში.

უქმველია, ჩვენ მიერ მოყვანილ ანგარიშში აჯანყების ყველა შემთხვევა არ არის შესული, მაგრამ სურათი მაინც ნათელი რჩება. მეფის თავისუფლებას გლეხობა მტრულად შეხვდა.



რა უნდოდათ გლეხებს? როგორი იყო იმათი „პროგრამა“? გლეხის პროგრამა ძალიან მოკლე და პრიმიტიულია. მასწავლებელსა და მწიფე გლეხებს იყო. ორი პუნქტი შეადგენს გლეხთა მოთხოვნების არსს: 1) მთელი მიწა გლეხობას უნდა ეკუთვნოდეს, მემამულეს აქ საქმე არა აქვს; 2) არივითარი ფასი არ ეკუთვნის მემამულეებს მიწაში.

როგორც ვიცით, არც ერთი პუნქტი არ იყო აქედან შესრულებული 1861 წლის რეფორმით. მებატონეების მთავრობა გაუსწორდა მრავალრიცხოვან დაქსაქსულ და შეუკავშირებელ გამოსვლებს. მარტო გლეხებს, ქალაქის მცხოვრებლების—პროლეტარიატის დაუბმარებლივ არ შეეძლო თავის იჯანყებების მიყვანა რევოლუციამდე, რომელსაც შეეძლო გადაეჭრა მემამულეებსა და გლეხებს შორის საუკუნო დავა უკანასკნელების სასარგებლოდ.

1861 წლის რეფორმამ ვერ მოსპო მემამულეებსა და გლეხებს შორის მწვავე ბრძოლის ნიადაგი. ბრძოლა გაგრძელდა რეფორმების შემდეგაც.

### მემამულეთა 1861 წლის რეფორმის შეზახება

1861 წლის რეფორმა იმდენად მოკლებული იყო თანამიმდევრობას, იმდენად ხალხის საწინააღმდეგო მიმართულება ჰქონდა, რომ „შეურყველად დასტოვა მემამულეთა ბატონობის უმთავრესი საფუძვლები“. მემამულეებმა გაძარცვეს გლეხები, ჩამოართვეს საუკეთესო მიწა, ერთი სამად გამოაყიდინეს მათთვის დატოვებული რიყეები, შებოკეს თავდებობით, მიამაგრეს თემზე და სხვ.

როგორი იყო შინაარსი რეფორმით გატარებულ იმ ღონისძიებებისა, რომელთაც ახალი რამ შეჰქონდათ მებატონის და გლეხის ურთიერთისადმი დამოკიდებულებაში და ამა თუ იმ მხარეს ახალ პირობებში აყენებდა? საით მოაქანებდნენ ეს ღონისძიებანი საზოგადოებრივ განვითარებას?

რეფორმით მოხდენილი ცვლილებანი<sup>1)</sup> შემდეგში გამოიხატებანი: პირველი,—ყოფილი საბატონო გლეხები უმიწაწყლოდ დარჩნენ და იძულებული იყვნენ გაეტანათ ბაზარზე თავისი სამუშაო ძალა, როგორც საქონელი; მეორე, გლეხობის მეურნეობა გამოეყო მემამულის მეურნეობას. გლეხსა და მემამულეს შორის ახლა სასაქონლო და ფულადი ხელშეკრულობით ხორციელდებოდა კავშირი, თუმცა ძველი დამოკიდებულის ზოგიერთი ნაშთებიც განაგრძობდნენ არსებობას. ახლა გლეხი იძულებული იყო ეძებნა და ეშოვა ფული მიწის გამოსაყიდათ<sup>2)</sup>, გადასახადის მისაცემად, ადგილობრივი შესატანების ჯასასტუმრებლად და სხვ., უნდა მიემართა ბაზრისათვის და ან თავისი მეურნეობის პროდუქტები გაეყიდნა, ან თავისი სამუშაო ძალა.

<sup>1)</sup> ჩვენ ამჟამად მხოლოდ საგლეხო რეფორმის ვიხილავთ და არ ვგებთ თანამართლობას, ფინანსების ადგილობრივ თვითმართველობას და სამხედრო რეფორმებს.

<sup>2)</sup> მიწის გამოყიდვას დიდი მნიშვნელობა იმითომ აქვს, რომ ის დიდ რაოდენობაში გამოიყენებოდა გლეხის ბაზრისაგან დამოკიდებულების განვითარებაში.



კაპიტალისტური განვითარების თვალსაზრისით ასეთი ცვლი-  
ლებები წარმოადგენს აუცილებელი წინსვლის ნაბიჯს.

ამრიგად, თანამიმდევრობას მოკლებული და მებატონე-მეწაფე  
ლეების მიერ ანგარებით ჩატარებული 1861 წლის რეფორმა, რომელმაც მრავლად დასტოვა რუსეთის ეკონომიკაში და სახელმწიფოს მმართველობაში ბატონ-ყმობის ნაშთები, თავისი ღონისძიებების შინაარსით წარმოადგენდა ბურჟუაზიულ რეფორმას, რომელიც გზას უკაფავდა კაპიტალიზმის შემდგომ განვითარებას.

ამ საკითხის შესახებ ლენინი ერთ-ერთ თავის შრომაში სწერს:  
„სასაქონლო მეურნეობის დასაწყისი მიეკუთვნება რეფორმის წინა ხანას. საბამბო მრეწველობის კაპიტალისტური ორგანიზაცია კი გლახთა განთავისუფლებამდე ჩამოყალიბდა; მან პირველად გილზე წამოაყენა არა შრომის პროდუქტის სასაქონლო შრომა, არამედ სამუშაო ძალის სასაქონლო ფორმა; მან დაადასტურა არა სასაქონლო, არამედ კაპიტალისტური წარმოების ბატონობა“<sup>1</sup>).

სხვა ადგილას კი სწერს:

„1861 წლის 19 თებერვალს წარმოადგენს ბატონყმურ ეპოქიდან წარმოშობილს ახალ, ბურჟუაზიულ რუსეთის დასაწყისს“<sup>2</sup>).

ამასთან დაკავშირებით ჩვენ განვიხილავთ გლახურ პროგრამას ბატონყმობის ლიკვიდაციის შესახებ.

გლახებში მოითხოვდნენ მიწაზე მემამულეთა საკუთრების მოსპობას, მაგრამ თავიანთ პროგრამაში არ მოითხოვდნენ სასაქონლო წარმოების და წარმოების საშუალებებზე და იარაღებზე ბურჟუაზიულ საკუთრების მოსპობას. მათი პირადი ინტერესები მიწის დაყოფაზე, ე. ი. მემამულეებისათვის ჩამორთმევაზე—შორს არ მიდიოდნენ.

გლახური პროგრამა—ეს იყო ბატონყმობის ყოველგვარ ელემენტების სრულიად და გადაჭრით მოსპობის პროგრამა.

ასეთი პროგრამის გამარჯვება ნიშნავდა რუსეთში კაპიტალიზმის განვითარებისათვის უფრო სწრაფი და მასებისათვის ნაკლებად მტკივნეულ შესაძლებლობის შექმნას. მაშინ კაპიტალისტური წარმოება ჩქარი ნაბიჯით წავიდოდა წინ ქალაქშიაც და სოფლადაც, ეს კი აჩქარებდა, როგორც ბატონყმურ, ისე კაპიტალისტურ მონობაზე სოციალისტური რევოლუციის გაამარჯვებლად საჭირო კლასობრივ ძალთა და მატერიალურ წინასწარ პირობათა შექმნას.

მაშასადამე, როგორც გლახების, ისე მემამულეების პროგრამას რუსეთი კაპიტალიზმისაკენ მიჰყავდა, კაპიტალისტურ რელსებზე აყენებდნენ რუსეთს. ამ შემთხვევაში ორივე პროგრამები თანხმობით მოქმედებდნენ.

მაგრამ მემამულეთა პროგრამა ნიშნავდა რუსეთის სასოფლო მეურნეობის ნელი ტემპით გადაყვანას ბატონყმური რელსებიდან კაპიტალისტურზე. მოიგონეთ, როგორ ჩაატარეს მემამულეებმა გლახების „განთავისუფლება“: ჩამოქრეს მიწები, აიძულეს გამოსაყიდი

<sup>1</sup>) ლენინი, ტ. I, გვ. 473 (ქართული გამოცემა).

<sup>2</sup>) ლენინი, ტ. XV, გვ. 143 (რუსული მე-3 გამოცემით).

ფულის გადახდა, დაუწესეს „სათემო“ ხელისუფლება, შემოიღეს ერთიერთის თავდებობა, და აიძულეს გლეხი უკანასკნელი გლეხმდობა ეძლია მემამულესათვის მიწის იჯარაში. კაპიტალისტური წარმოებისათვის კი ყველა ეს მუხრუქს, მისი ტემპების შენელებას წარმოადგენდა. გარდა იმისა, რომ კაპიტალისტური განვითარების ნელი გზა იყო, ეს გზა მასების ტანჯვის გზაც იყო თავისი „ნიშნით, გალატაკებით და სოფლის უმეტესობის ამოწყვეტით, სადაც ხელს მოითხოვდა მხოლოდ ერთი მუქა სოფლის კაპიტალისტების—კულაკების.

ასეთი კაპიტალისტური განვითარების გზა პრუსიამ გაიარა.

გლეხობის პროგრამა გულისხმობდა მსხვილ მემამულეთა მიწის მფლობელობის სრულებით მოსპობას და მიწის გრეხობის ხელში უფასოდ გადასვლას. ამ გზაზე აღარ უნდა ყოფილიყო მემამულის მიერ ჩაგვრა, გამოსაყიდი და საიჯარო ფულის გადახდევინება. ეს გზა წარმოადგენდა დიდ შესაძლებლობას კაპიტალიზმის განვითარებისათვის, ეს იყო გზა კაპიტალიზმის განვითარების სწრაფი ზრდისა და შედარებით მასების ნაკლები ტანჯვისა.

„რაც უფრო მეტ მიწას მიიღებდენ გლეხები განთავისუფლების დროს და რაც უფრო იაფად მიიღებდენ მას, მით უფრო სწრაფად, ფართოდ და თავისუფლად იწარმოებდა კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, მით რფრო მაღალი იქნებოდა მოსახლეობის ცხოვრების დონე... მით უფრო ჩქარა მოხდებოდა მანქანების გამოყენება ცხოვრებაში“<sup>1)</sup>.

„ბურჟუაზიული განვითარება შესაძლებელია, როცა მეურნეობას მეთაურობენ მსხვილ მემამულეთა მეურნეობანი, რომელნიც თანდათან ბურჟუაზიულ ხანეს იღებენ და ექსპლოატაციის ბატონყმურ წესებს კაპიტალისტურ წესებზე სცვლიან, შესაძლებელია მისი განვითარება აგრეთვე მაშინაც, როცა მას გლეხთა მეურნეობანი მოთავეობენ, იშორებენ საზოგადოებრივ ორგანიზმიდან ბატონყმურ ლატიფუნდიების „ხორციმეტს“ და უიმისოდ თავისუფლად ვითარდებიან კაპიტალისტურ ფერჰეობის გზით.

ობიექტიურად შესაძლებელ ბურჟუაზიულ განვითარების ამ ორ გზას ჩვენ უწოდებდით პრუსიისა და ამერიკის ტიპების გზას. პირველ შემთხვევაში მემამულის ბატონყმური მეურნეობა ნელის ნაბიჯით გარდაიქმნება ბურჟუაზიულ, იუნკრულ მეურნეობად. ამას მისდევს გლეხობის მძიმე ექსპლოატაცია და დამონება, სადაც გამონაკლისს მხოლოდ ერთი მუქა „გროსბაუერები“ („მსხვილი გლეხები“) წარმოადგენენ. მეორე შემთხვევაში მემამულის მეურნეობა არ არსებობს და ან დანგრეულია რევოლუციის მიერ, რომელიც კონფისკაციას ახდენს დიდი მამულებისას და ანაწილებს მათ. ასეთ შემთხვევაში უპირატესობა ეძლევა გლეხს, იგი ხდება მიწადმოქმედების განსაკუთრებულ აგენტად და თანდისთან იქცევა ფერმერად“<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ. III, გვ. 607 (ქართული გამოცემა).

<sup>2)</sup> ლენინი, ტ. 18, გვ. 443—444 (I რუს. გამოცემა).



მემამულეთა და გლეხობის ბრძოლა 1861 წ. რეფორმის ირგვლივ იყო ბრძოლა კაპიტალისტური განვითარების ამა თუ იმ გზისათვის. გლეხები ცდილობდნენ პირობები შეექნათ „ამერიკული“ გზისათვის, მემამულეები კი „პრუსიელი“ გზისათვის იბრძოდნენ. გლეხებისა და მემამულეების ამ დიდ ქიდილში უკანასკნელთ გაიმარჯვეს 1861 წ. ბრძოლაში.

მემამულეებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ ვერ მოსპეს ის ნიადაგი, რომელზედაც სწარმოებდა ბრძოლა ერთის მხრივ მათსა და მეორე მხრივ გლეხობის შორის. ბრძოლა ამა თუ იმ გზით (პრუსიულით ან ამერიკულით) ძველ ბატონყმურ რუსეთის კაპიტალისტურ რუსეთად გარდაქმნისათვის დიდხანს შეადგენდა კლასობრივი ინტერესების დიკლასთა ბრძოლის უმთავრეს საგანს რეფორმის შემდგომი დროის რუსეთში. მაგრამ ეს ბრძოლა იშლება სულ სხვა სოციალურ-ეკონომიურ გარემოებაში.

**II. ეკონომიკა და კლასობრივი დამოკიდებულებანი 1861 წ.**  
**რაფორმის შემდეგ**

**კაპიტალისტურ მეურნეობის წარღვა**

**სოფლის მეურნეობა**

1861 წლის რეფორმა წარმოადგენს იმ მოსაბრუნებელ პუნქტს რომლიდანაც რუსეთმა საბოლოოდ შესდგა ფეხი კაპიტალისტურ განვითარების გზაზე.

„... მსოფლიო კაპიტალიზმის ზეგავლენით 1861 წ. შემდეგ ძველმა, პატრიარქალურმა რუსეთმა სწრაფად დაიწყო რღვევა. გლეხები შიმშილობდნენ, ლატაკდებოდნენ და იხოცებოდნენ ისე ძლიერ, რომ წინაღ ამის მაგვარი არა ყოფილა რა, სტოგებდნენ მიწას და ქალაქებში მივრბოდნენ. გაფაციცებით შენდებოდა რკინის გზებზე, ფაბრიკები და ქარხნები, დანიავებული გლეხების „იაფი შრომის“ გამო. რუსეთში ვითარდებოდა მსხვილი ფინანსიური კაპიტალი, მსხვილი ვაჭრობა და მრეწველობა“.<sup>1)</sup>

რუსეთის რეფორმების შემდეგი დროის განვითარების გასაგებად საჭიროა გვახსოვდეს ის დასკვნა, რომელიც ჩვენ გამოვიტანეთ 1861 წლის რეფორმის შედეგების შესახებ. ორი მომენტი შეადგენს ამ დასკვნის საფუძველს.

ერთის მხრივ რეფორმამ თითქოს გზა გაუხსნა სასაქონლო და მაშასადამე, კაპიტალისტურ მეურნეობას; მეორე მხრივ დასტოვა ბატონყმობის მრავალი ნაშთი: მემამულეების ხელში დარჩა მიწის ათეული მილიონი დესეტინები და მთელი სახელმწიფოებრივი ძალაუფლება; გლეხობას კი რეფორმისაგან ერგო ჩამოკრილი ნადელები, მიწის გამოსაყიდი დიდი ვალი და შებოროტილი იქნა თემზე მიმაგრებით და ურთიერთის თავდებობით.

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ. XIV, გვ. 405, მე-3 რუსული გამოცემა.

თავისთავად ცხადია, რომ რეფორმის ერთსაცა და მეორე მხარესაც არ შეიძლება გავლენა არ მოეხდინათ რეფორმის შემდეგ დროის რუსეთის ეკონომიურ განვითარებაზე და კლასთა დამოკიდებულებაზე. ვნახოთ რაში ჰპოვა ამან თავისი გამოხატულება.

რეფორმის შემდეგ გლეხობის მეურნეობა უფრო ფართოდ და მჭიდროდ უკავშირდება ბაზარს. მუდმივი საჭიროება ფულისა ბაზრისაკენ ერეკებოდა გლეხობის უამრავ მასებს. მიწის გამოსაყიდათ, ხარჯების, გადასახადების, იჯარის და სხვ. გასასტუმრებლად—ყველაფრისათვის საჭირო შეიქნა ფული. ფულის შოვნა კი შეიძლებოდა ბაზარზე ან რაიმე პროდუქტების, ან საკუთარი ძაღლის გაყიდვით. როგორ მტკიცდებოდა და ფართოვდებოდა გლეხობის მონაწილეობა ბაზარზე ყიდვა-გაყიდვაში პირველ 30—40 წელიწადს რეფორმის შემდეგ? რეფორმამდის ბაზარზე შემოსულ 100 ფუთი პურისაგან გლეხობას ეკუთვნოდა სულ 10 ფუთი. რეფორმის 40 წლის შემდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ ბაზარზე აუარებელა პური შემოდინოდა, მაინც გლეხობის პური დიდათა სჭარბობდა.—ყოველ ასი ფუთიდან მას უკვე 70—80 ფუთი პური ეკუთვნოდა. უგუნურება იქნება გვეფიქრნა, რომ გლეხობის უძრავლესობა მოჭარბებულ პურსა ჰყიდა. პირიქით, გლეხობის უმეტესობისათვის პურის გაყიდვა უკანასკნელ ფუთის გაყიდვას ნიშნავდა. მარტო სოფლის მცირერიცხოვან ზედაფენებისათვის იყო სინამდვილეში სასოფლო მეურნეობის პროდუქტებით ვაჭრობა მოჭარბებულ საქონლის გასაღება.

თუ გლეხის პროდუქციის ბაზარზე გამოტანა გვისახავს გლეხს, როგორც გამყიდველს, გლეხობის გასავლის ბიუჯეტები მეტყველებენ მასზე, როგორც საქონლის მყიდველზე. გლეხთა ბიუჯეტების გამოკვლევა გვიჩვენებს, რომ XIX საუკუნის დამლევისათვის გლეხი თავის გასავლის ნახევარს ფულადი ფორმით ჰფარავდა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ შეძლებული და ღარიბი გლეხობის ბიუჯეტები უფრო მეტად იყვნენ ფულიანი. შეძლებულების შესახებ იმაში იკვირ არ დაგვებადება. რაც შეეხება ღარიბ კომლებს, აქ საქმე იმით აიხსნება, რომ ყველაზე მეტად და ყველაზედ ხშირად ღარიბი კომლები ჰყიდდნ თავიანთ სამუშაო ძალას, თავს ირჩენდნ ალებული ხელფასითა და იძულებულნი იყვნენ ბაზარზე შეეძინათ პირადი მოხმარების საგნები. გლეხობის მეურნეობის მიერ ბაზარზე ფეხის შედგმა მოწმობს, რომ იგი სასაქონლო მეურნეობად იქცეოდა. გლეხი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების უბრალო მწარმოებლისაგან, როგორც იყო ბატონყმობის დროს, თანდისთანობით საქონლის მწარმოებლად, წვრილბურჯად იქცეოდა.

მაგრამ სოფლის ეკონომიური და სოციალური წინსვლა მარტო ამით არ განისაზღვრებოდა.

სასაქონლო მეურნეობის საფუძველზე დაიწყო სოფლად კლასობრივი დიფერენციაციის შედარებით სწრაფი პროცესი. თუ ძველი ბატონყმური სოფელი უმთავრესად მარტო უბრალო ქონებრივ უთანასწორობას და ამა თუ იმ ოჯახის შედარებით სამეურნეო უზრუნველ-



ყოფას იცნობდა, რეფორმების შემდეგ დროის სოფელში ქონებრივი უთანასწორობა უკვე კლასობრივ უთანასწორობათ გადაიქცა. სოფლის მდიდარი უკვე ღარიბის ექსპლოატატორი-კაპიტალისტად იქცა.

რამდენად შორს წავიდა სოფლად კლასობრივი დასუსტება პროცესი, ესა სჩანს შემდეგი ციფრებიდან: XIX საუკუნის დამლევისათვის ყოველ ასი გლეხის მეურნეობიდან იყო: ღარიბი კომლი—50, საშუალო—30 და კულაკური—20.

თვითერლ ამ ჯგუფთაგანის ეკონომიური სიძლიერის დანახვა შეიძლება შემდეგი ციფრებიდან: ღარიბ კომლების 50 პროც. ფლობდა 33—37 პროც. სანადელო და 15 პროც.-მდე ნაყიდ მიწას, მაშინ, როცა კულაკების კომლების 20 პროცენტს ჰქონდა 33-36 პროც. სანადელო და 90 პროც.-მდე ნაყიდი მიწისა.

გლეხობის კლასობრივი დიფერენციაციის პროცესს უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს იმ მიმართულებების გასაგებად, რომელსაც დაადგა სოფელი თავის ეკონომიურ განვითარებაში რეფორმების შემდეგ. ეს დაგვარწმუნებს, რომ სოფელმა უკვე შესდგა ფენი კაპიტალისტურ განვითარების და ყველა მისგან გამომდინარე წინააღმდეგობათა გზაზე.

„ამ ბატონყმურ ექსპლოატაციას, რომელიც ფაქტიურად ისევ ძალაში დარჩა რეფორმის შემქნელი და განმზორციელებელი ჩინოვნიკების წყალობით, დაერთო კიდევ კაპიტალისტური ექსპლოატაცია. ფულის ძალა და გავლენა, რამაც წელში გასტეხა, მაგალითად, თვით ფრანგი გლეხი, რომელიც ბატონყმური უღლიდან გაანთავისუფლა არა უბადრუკმა და უსუსურმა რეფორმამ, არამედ ხალხის ძლევამოსილმა რევოლუციამ,— ფულის ეს ძალა და გავლენა ახლა მთელი თავისი სიმძიმით დააწვა ჩვენს ნახევრად-ყმა გლეხს ფული მას აუცილებლად უნდა ეშოვნა, რაც არ უნდა მომხდარიყო: ფულის სახით უხდა შეეტანა გადასახადები, რომელიც ასე გაადიდა კეთილმყოფელმა რეფორმამ, ფული ესაპიროება მიწის იჯარით აღებისათვის, იჯივე სკირდებოდა საფაბრიკო მრეწველობის იმ მცირეოდენ პროდუქტების საყიდლად, რომლებმაც თანდათან დაიჭირა გლეხის შინ ნაწარმოები პროდუქტების ადგილი, ფული სკირდება აგრეთვე პურის საყიდლად და სხვ. ფულის ძალამ არა მხოლოდ გასტეხა, არამედ გათიშა კიდევ გლეხობა: უამრავი მასები საბოლოოდ ღატაკდებოდა და პროლეტარებად ხდებოდა, დანარჩენიდან გამოიყოფებოდა ხოლმე მცირე ჯგუფი კულაკებისა და წელმაგარი მეურნე გლეხობისა, რომლებიც თანდათანობით ხელში იგდებდენ გლეხების მეურნეობას და გლეხთა მიწებს და ამრიგად ადგენდენ სოფლის მოზარდ ბურჟუაზიის კადრს.“<sup>1)</sup>

კაპიტალისტური განვითარების პროცესი მემამულეთა მეურნეობასაც შეეხო მთლიანად. ჩვენ აქ მიზნად არა გვაქვს დასახული

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ. IV, გვ. 113 (ქართული გამოცემა).

მემამულეთა მეურნეობაში კაპიტალიზმის დამყარების პროცესის აღიწერვა, აღწინასწავთ მხოლოდ მოკლედ მემამულეთა მეურნეობის კაპიტალიზმის ტალისტურ საფუძველზე გარდაქმნას. XIX საუკუნის 80-იან წლებში თვის ლენინმა ასეთი ანგარიში გამოიყენა:

1. გუბერნიები მოკარბებული ბატონყმური მეურნეობებით . . . . . 19
2. კაპიტალიზმური . . . . . 17
3. გუბერნიები, სადაც ერთნაირად იყო გავრცელებული როგორც ბატონყმური, ისე კაპიტალისტური სისტემა . . . . . 9

ეს ცნობები ნათლად გვისახავენ მემამულეთა რეფორმის შემდეგი დროის მეურნეობის ეკონომიკის ხასიათს. ძველ, ბატონყმურ წესებს მიემატა ახალი, კაპიტალისტური წესები. ერთ ადგილზე ძველი წესები სკარბობდენ ახლებს, მეორეზე—ახლები ძველებს.

ერთ-ერთ თავის შრომაში ლენინმა ასე დაახასიათა სოციალურ-ეკონომიური წინსვლის ნაბიჯები რეფორმის შემდგომი დროის მიწადმოქმედებაში:

„რეფორმის შემდგომი დროის ისტორია ხასიათდება კაპიტალის შეჭრით სამიწადმოქმედო მეურნეობაში. მემამულეები გადადიოდნენ (ნელად თუ სწრაფად—ეს სხვა სოკითხია) ნებაყოფლობით დაქირავებულ შრომაზე... ისინი ამალეზდნენ ტეხნიკას და ცდილობდნენ მანქანების შემოღებას... გლეხურ მეურნეობაში ცხადად გამოაშკარავდა გლეხობის დაშლა-დანაწილება სოფლის ბურჟუაზიად და პროლეტარიატად“<sup>1)</sup>

კაპიტალიზმმა უფრო ძლიერ მოიკიდა ფესვი იმ რაიონების მემამულეთა და გლეხობის მეურნეობაში, სადაც 1861 წლამდე ნაკლებად იყო განვითარებული ბატონყმობა ან იმ რაიონებში, რომლებშიაც უფრო ხელსაყრელი პირობები არსებობდნენ სასაქონლო მეურნეობის განსავითარებლად. ასე, მაგალითად, კაპიტალიზმის განვითარების სიძლიერის მხრივ განსაკუთრებულ ხელსაყრელ პირობებში იმყოფებოდა ცენტრალური სამრეწველო რაიონი, სადაც ბაზრის პირობებიც უკეთესი იყო და გლეხობასაც მიწადმოქმედების გარეშე სხვა საშოვარზე ვასვლის სრული შესაძლებლობა ჰქონდა ასეთსავე პირობებში აყვნენ აგრეთვე ყოფილ რუსეთის დასავლეთის და სამხრეთის განაპირა მხარეები: ნოვოროსია, უკრაინის მარჯვენა მხარე, ვოლგის ნაპირები, ჩრდილო-კავკასია და სხვ.

მეტად სუსტად ვითარდებოდა კაპიტალისტური მეურნეობა ცენტრალურ-შაჟინიადგიან რაიონში, მაგალითად, პენზის, სიმბირსკის და სხვა გუბერნიებში.

ახლა ჩვენ უკვე დავეახლოვდით რეფორმის შემდეგი დროის სასოფლო მეურნეობის განვითარებაზე ბატონყმობის ნაშთების გავლენის საკითხს.

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ. I, გვ. 442 (ქართული გამოცემა).



ვინაიდან მებატონე-მემამულეებს ხელში შერჩათ მიწაცა და სახელმწიფოებრივი ხელისუფლებაც (თვითმპყრობელობა იყო—მებატონე-მემამულეების დიქტატურა), გლეხობას კი წილად ზღაპარად და უფარგისი, ძნელად გამოსაყენებელი „კატის“ ნაღვლები, რომლებზედაც მიმაგრებული იყვნენ სხუადასხვა ხრიკებით,—სოფელი წარმოადგენდა მეტად ნაყოფიერ ნიადაგს მეურნეობის გარდამავალ ბატონყმური ფორმებისა და ბატონყმურ ურთიერთობის არსებობისათვის.

სოფლის მეურნეობის კაპიტალისტურ განვითარებას ძლიერ აბრკოლებდნენ ბატონყმობის ნაშთები. განვიხილოთ, რა გავლენას ახდენდნენ ისინი გლეხობის და მემამულეების მეურნეობაზე.

1861 წელს მემამულისაგან გაყვლილი გლეხი იძულებული იყო ლუკმა პურის საშოვნელად იჯარით აეღო მემამულის მიწა. გლეხობას იმდენი საღისარი არ ჰქონდა, რომ დიდი მიწის ნაკვეთები და გრძელი ვადით აეღო იჯარით, ამიტომ უმრავლესობა წვრილ ნაკვეთებს იღებდა იჯარით და ისიც მოკლე ვადით, ხოლო იჯარას იხდოდა თავისი მუშაობით მებატონის მინდორზე და არა ნაღდი ფულით. ფართოდ გავრცელდა იჯარის გადახდა შრომით.

იჯარის შრომით გასტუმრება საბატონო ბეგარის პირდაპირი გაგრძელება იყო. წინანდებურად გლეხი ისევე თავისი საკუთარი ინვენტარით ამუშავებდა მემამულის მიწას. განსხვავება იმაში მდგომარეობდა, რომ ის წინად მემამულესათვის მუშაობდა, რადგან ამ უკანასკნელის საკუთრებას შეადგენდა; ესლა კი მაწის პატარა ნაქერის საიჯარო ფასი თავისი მუშაობით უნდა გადაეხადა.

მეტად მძიმე ტვირთი იყო გლეხობის მეურნეობისათვის მიწის წრილი ნაკვეთების იჯარით აღება მოკლე ვადით და იჯარის გადახდა შრომით და არა ფულით. საიჯარო გადასახადი თნქავდა იჯარით აღებულ მიწის შემოსავლიდან მიღებულ ყოველ მანეთიდან 80 კაპეიკამდე, გინდ იმასაც ნუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ იჯარით აღებულ მიწის დამუშავებას ანდომებდა გლეხი განაფხულისა და ზაფხულის ძვირფას დღეებს.

მიწის დიდი მოთხოვნილება იწვევდა მემამულეების მხრივ საიჯარო ფასის გადიდებას და ამასთან შეფარდებით ძალიან იწვედა მიწის ფასიც.

თუ მებატონე იჯარით აღრჩობდა გლეხს, მთავრობა გადასახადების სახით აქერდა მაგრად ფეხს. მეფის გადასახადების პოლიტიკა ბატონყმობის სულით იყო მთლად გაქვნილი. საკმარისია მიუთითოთ ისეთ ფაქტზე, როგორც არის განსხვავება მემამულეებისა და გლეხობის მიწის დაბეგრაში: მიწის ფართობის ერთეულში (მაგალითად, დესეტინაში) გლეხი 10—12 ჯერ მეტ გადასახადს იხდიდა, ვიდრე მემამულე. პრაქტიკაზე ეს აი რას ნიშნავდა: XIX საუკუნის 70-ან წლებში შავმიწიან გუბერნიებში გადასახადი აღმატებოდა



1<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-დან 3<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-მდე გლეხის მიწის წმინდა შემოსავალს, ხოლო მიწიან გუბერნიებში 6<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-ჯერაც კი.

„ნადელის“ წმინდა შემოსავალი გლეხს გადასახადის მისაცემადაც კი არა ჰყოფნიდა. ის იძულებული იყო დანაკლისი ან შემამულისაგან იჯარით აღებულ მიწით შეევესო, ან გარე სამუშაოზე გასულიყო. მაგრამ ჩვენ უკვე ვნახეთ, რა მძიმე იყო გლეხთა ოჯახების უმრავლესობისათვის მიწის იჯარით აღება. გლეხებისათვის მოჯადოებულ იქნებოდა: თუ მიწას იჯარით არ აიღებდა, ვერ იცხოვრებდა, თუ აიღებდა — იჯარა სულს უხუთავდა.

აღვილი მისახვედრიოა, რა შედეგები უნდა მოჰყოლოდა გლეხობის მეურნეობის ასეთ მდგომარეობას. აქ ჩვენ მიუთითებთ ორ უმთავრეს მოვლენაზე: პირველია — შიმშილი სოფლად, მეორე გლეხური მასის გაღატაკება. აი სანიშნუშო დასურათება სოფლის გაღატაკებისა.

სამარის გუბერნიის, ნიკოლოზის მაზრის, სოფ. დერგუნოვკის შესახებ 1887 და 1891 წლების შედარებითი ცნობები გვაჩვენებენ ცხენების რაოდენობის ასეთ ცვლილებას:

კ ო მ ლ ე ბ ი	1887 წ.	1891 წ. ოქტომბერი	მომატება + დაკლება - %/ო-ტებში
უცხენო გლეხები . . . . .	5	29	+ 48
ერთ ცხენიანები . . . . .	14	29	+107
ორცხენიანები . . . . .	32	23	- 12
ოთხცხენიანები . . . . .	14	7	- 50
ხუთი და მეტი ცხენიანები . . .	35	7	- 80

არა ნაკლებ საგულისხმეორონი არიან მუშა-საქონლის შემცირების ციფრები სამარის გუბერნიის ზოგიერთ თემებში 1891 წ. ყოფილ შიმშილობის წელიწადში.

**1892 წ. 1 იანვრისათვის საძონელი დააკლდა (%/ო-ბში).**

ივანოვის თემს . . . . .	74
ლიოვეცკის თემს . . . . .	67
ნოვოტულის თემს . . . . .	67
კუზომიევის თემს . . . . .	61
შანგინის თემში . . . . .	45

კაპიტალიზმი ბატონყმობის ნაშთების საშუალებით იკაფავდა გზას მიწადმოქმედებაში. სწორედ ამისათვის იყო ასეთი მტანჯველი მეურნეობის გარდაქმნის პროცესი გლეხობის უამრავი მასისათვის.

„გლეხი დაგლახავდა, მისი ბინა და ნაზირის ბინა ერთი იყო, ეცვა ძონძები, იკვებებოდა ბალახ-ბულახით; გლეხი გაექცა თავის ნადელს, რა წამსაც კი დაინახა გასაქცევი აღვილი, კიდევ ზეტი—





თავი გამოიყიდა ნადელიდან, თითონვე პირიქით აძლედა იმას, ვინც დასთანხმდებოდა მისგან მიეღო ნადელი, რომლის სახელი მის შემოსავალს სქარბობდა. გლეხები ქრონიკულად შიმშილობდნენ და მთელი ათასობით იხოცებოდნენ შიმშილისა და სხვადასხვა ქირისაგან მოუსავლიანობის დროს, რაიც სულ უფრო და უფრო მეორდებოდა<sup>1)</sup>.

ბატონყმობას არ შეეძლო კაპიტალისტური განვითარების შეჩერება, მაგრამ მეტად მახინჯ ფორმებს აძლევდა უკანასკნელს და ანელებდა მის ტემპსა.

ავილოთ მემამულეების მეურნეობის გადასვლა კაპიტალიზმზე. მემამულეს ეკუთვნოდა მიწის დიდი ფონდი, სოფელზე მიმაგრებული მცირე მიწიანი გლეხობა იძულებული იყო მისი მიწები იჯარით აეღო და ამიტომ მას არავითარი განსაკუთრებული სურვილი არა ჰქონდა კაპიტალისტურ მეურნეობაზე გადასასვლელად. იჯარის კაბალური პირობები უზრუნველყოფდნენ მემამულესათვის დიდ შემოსავალს, ხოლო იმავე მოიჯარადრეგების შრომითა და ინვენტარით შეეძლო მას ეწარმოებინა თავისი ნახევრადბატონყმური მეურნეობა, ისე რომ არაფერი დახარჯოდა.

გლეხობის მასა კი შეუჩერებლივ ლატაკდებოდა იჯარის მაღალი ფასების, გადასახადების და სამოქალაქო უფლებების მოკლების გამო. თვით ფაქტი სოფლის ვალატაკებისა ძირს უთხრიდა მეურნეობის ბატონყმური წესით — მიწის იჯარის შრომით გადახდის საშუალებით — დამუშავებას. გლეხი ჰკარგავდა ცხენს, იარაღს და მათსადავამე, თავის მნიშვნელობასაც მემამულესათვის: ის ვეღარ გადაუხდიდა მიწის იჯარას შრომით, რადგან აღარ იღებდა საიჯარო მიწას. სოფლის ვალატაკება და პროლეტარიზაცია შეუღებრივად აიძულებდა მემამულის მეურნეობას დაქირავებულ შრომაზე და საკუთარ ინვენტარზე გადასვლას. მაგრამ თუ მემამულის მეურნეობის მიწის იჯარის შრომით ვასტუმრების წესით დამუშავება აუცილებლივ უნდა დარღვეულიყო, ბატონყმური მეურნეობის გზა კაპიტალისტურ მეურნეობისაკენ დაკავშირებული იყო სოფლის სიღატაკესა, შიმშილსა და ამოწყვეტასთან.

მემამულე დაინტერესებული იყო იაფი მუშაზელით, ამისათვის იგი სახელმწიფოებრივ ხელისუფლებას მიმართავდა და ცდილობდა გლეხები არ გაჰქცეოდნენ სოფლის სიღარიბეს, არ დაეტოვებინათ თავიანთი უზადარუკი მეურნეობანი. ამ რიგად გლეხი მიზნული იყო სოფელზე და მეტი გზა არა ჰქონდა, წინანდელსავით იჯარით უნდა აეღო მემამულის მიწა და სრულიად მცირე ხელფასით ემუშავნა მემამულის მიწაზე. ამ მხრივ დამახასიათებელია 80-იანი წლების კანონმდებლობა, რომელსაც აქ მოკლედ გავეცნობით.

1886 წელს მთავრობა სცემს კანონს სასოფლო-სამეურნეო მუშების დაქირავების შესახებ. ამ კანონის ძალით სასოფლო-სამეურნეო მუშას მემამულის ნებადაურთველად არ შეეძლო მუშაობის და-

1) ლენინი, ტ. IV, გვ. 113 (ქართული გამოცემა).

ტოვება მის (მემამულის) შეურნეობაში. თუ თავისი ნებით წავიდო-  
და, მაშინ პასუხი გებაში ეძლეოდა როგორც სამოქალაქო, ისე  
სისხლის სამართლის წესით, ე. ი. მუშას მოეთხოვებოდა მემამულე-  
საგან ვადაზე ადრე წასვლით მიყენებული ზარალის ანაზღაურება და  
იღვენებოდა როგორც დამნაშავე, თუმცა მთელს მისი „დანაშაული“  
მაში გამოიხატებოდა, რომ მას სხვადასხვა მიზეზების გამო აღარა  
ჰსურდა ამ მემამულესთან მუშაობა.

1888 წლის მეორე კანონით შეზღუდული იყო ოჯახური გაყ-  
რის უფლებები, 1893 წლის კანონით კი შეზღუდული იყო სათემო  
მიწების ხელახლათ დაყოფა, ბოლოს 1893 წ. 14 დეკემბრის კანო-  
ნით აკრძალული იყო გლეხობის მიწების გაყიდვა და დაგი-  
რავება.

ყველა ამ კანონებს ერთი აზრი ჰქონდათ: მთავრობას სურდა  
აღმინისტრაციული წესებით აეძულებინა გლეხები სოფლებში მსხლა-  
რიყვნენ, უზრუნველყოთ მემამულეები იაფი მუშა-ხელით და იჯა-  
რით აეღოთ მათი მამულები კაბალურ პირობებში.

მეორე მხრივ, რომ „ზრუნვა“ გლეხობის შესახებ დაეყვანათ  
თვითეულ კომლამდე, რომ უფროსების „ზრუნველ“ თვალს გლეხი  
სიკვდილის დროსაც კი არ გამოჰპაროდა, 1889 წლის 12 ივლისის  
კანონით დაარსებულ იქნა ერობის უფროსების თანამდებობანი.

მართალია ბატონყმური ნაშთები აძნელებდნენ მიწადმოქცეება-  
ში გლეხობის შორის კაპიტალისტური მწარმოებლების გაჩენას, მა-  
გრამ სწორედ ბატონყმობის ეს ნაშთები იყო მიზეზი სოფლად კაპი-  
ტალის ჩამორჩენილი ფორმების აყვავებისა—სავაჭრო და სავაზმო  
კაპიტალისა. როდესაც გლეხობის მასა ერთის მხრივ იძულებულია  
ფული იშოვოს, და მეორე მხრივ კი დაბეჩავებულია ბატონყმური  
კაბალით და შიმაგრებულია თავის ნადღელზე, მაშინ უღებდათ ხელსა-  
ყრელი პირობები კულაკებსა და მევახშეებს. სოფლის წელმაგარი  
გლეხი ასეთ შემთხვევებში თავის კაპიტალს იყენებს როგორც ვაჭა-  
რი და როგორც მევახშე (ფულს ასესხებს სარგებლით).

გლეხობის ექსპლოატაცია მევახშესა და ჩარჩ-ვაჭარს შეძლებას  
აძლევს „ერთი-სამათ“ აიღოს სარგებელი. გვევლინება სოფლის მჭა-  
მელის ფიგურა, რომელიც სოფლის მეორეგვარ მებატონედ იქცევა.  
მიწის იჯარის კაბალური პირობები და მიწაზე დაწესებული დიდი  
ფასები სოფლის შეძლებულ ფენებს ხალისს უკარგავს წარმოებაში  
კაპიტალების დაბანდებისას, მაგრამ იგივე პირობები და მათთან ერ-  
თად მთავრობის თავადაზნაურობისათვის „ზრუნვის“ და გლეხობისა-  
თვის „მეურვეობის“ ვაწივის პოლიტიკა სასურველ ნიადაგს ჰქმნიან  
იმისათვის, რომ ვაჭრობამ (ჩარჩობამ) და მევახშეობამ (ფულით ვაჭ-  
რობამ) უაღრესად დიდი მოგება ნახონ. სწორედ ამით აიხსნება ის  
გარემოება, რომ საკმაოდ ნელი ტემპით მიმდინარეობდა ჩარჩისა და  
მევახშის კაპიტალისტურ მწარმოებლად გადაქცევა. რამდენადაც  
ძლიერი იყო მებატონის მხრივ ჩაჯკრა, იმდენად საზიზღარი იყო  
თვით კაპიტალისტური ექსპლოატაცია.

თავისუფალ კაპიტალისტურ განვითარების ფართო გზაზე და-  
საყენებლად ერთი გზა იყო—ეს იყო გზა თვითმპყრობელობის  
ხობისა და მემამულეთა მიწადმფლობელობის ლიკვიდაციისა. კაპი-  
ტალისტური განვითარების პრუსიული გზა, რომლითაც მებატონე-  
მემამულენი ცდილობდნენ მიემართათ რუსეთის განვითარება 1861  
წლის შემდეგ, ეს იყო გზა ნელი ევოლიუციისა კაპიტალიზმისაკენ,  
გზა კაბალისა, შამშილისა, სილატაკისა და ფიზიკური გადაშენებისა.  
მხოლოდ სოფლის მცირერიცხოვანი ზედაფენები ახერხებდნენ მწარ-  
მოებელ-კაპიტალისტების რიგებში ჩადგომას და ეს ზედაფენებიც,  
ვინაიდან წარმოშობილნი იყვნენ მემამულეთა მიერ გალატაკებულ  
სოფლის ჩაგვრის საფუძველზე, დიდხანს ინარჩუნებდნენ დანიაგებულ  
გლეხობის ნახევრად ბატონყმური ექსპლოატაციის მეთოდებს.

„რუსეთის სასოფლო მეურნეობის საწარმოო ძალთა განვითა-  
რების უმთავრეს დაბრკოლებას წარმოადგენდნენ ბატონყმობის ნაშ-  
თები, ე. ი. მიწის იჯარის შრომით გასტუმრება და უწინარეს ყო-  
ველისა—კაბალა, შემდეგ ბატონყმობის გადასახადები, გლეხის არა-  
სრულუფლებიანობა, მათი დამცირება უმაღლესი წოდების წინაშე და  
სხვ. დიდი ხანია საჭირო იყო მეურნეობისათვის ამ ნაშთების მოს-  
პობა, ხოლო XIX საუკუნის დამლევს კრიზისი არაჩვეულებრივად გა-  
მწვავდა იმიტომ, რომ მიწის იჯარით მუშაობით გადახდამ და კაბა-  
ლამ დიდხანს იარსებებს და ძლიერ გაჭიანურდა რუსეთის საშუალო  
საუკუნეების წესებიდან განთავისუფლების პროცესი“<sup>1</sup>).

კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარება და მუშათა კლასის ზრდა.

კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარებისათვის სამი ძირი-  
თადი პირობაა საჭირო: საქონლის გასასაღებელი ბაზარი, მუშა-ხე-  
ლის კადრები და კაპიტალი.

რკინის გზების დაჩქარებული შენებით გამოწვეული გლეხური  
მეურნეობის საქონლიანობის ზრდა, ხაზინის მოთხოვნილება, კერძოდ  
საქონლის ნაწილობრივ საზღვარგარედ გატანა და ბოლოს თვით  
მრეწველობის მოთხოვნილება, რომელიც იზრდება მრეწველობის გან-  
ვითარებასთან ერთად—ყველა ეს უქმნიდა მრეწველობის ბაზარს,  
როგორც მისი განვითარებისათვის საჭირო ერთ-ერთ პირობათაგანს.

სამრეწველო კაპიტალიზმისათვის საჭირო მუშათა არმიის რე-  
ზერვი ნაწილობრივ წარმოშვა 1861 წლის რეფორმამ, რომელმაც  
ქუჩაში გამოყარა ათიათასობით ნაყმევი და მიწის ნადელებს მოკლე-  
ბული გლეხობა. მეორე მხრივ სოფლის კლასობრივ ფენებათ დაყო-  
ფამ ზედმეტად გაახალა მეურნეობაში მრავალი მუშა-ხელი, რომელსაც  
თავისი გამოყენება ფაბრიკა-ქარხნებში უნდა ეძებნა.

მართალია, შინაური კაპიტალის დაგროვება იმდენად მნიშვნე-  
ლოვანი არ იყო, რომ დაეკმაყოფილებინა მოთხოვნა კაპიტალზე,  
მაგრამ ეს ნაკლი შეავსო რუსეთში დასავლეთ ევროპიდან შემოქრი-  
ლმა კაპიტალმა.

<sup>1</sup>) ლენინი, ტ. XII, გვ. 266, გამოც. 3. (რუსული).

სამრეწველო-კაპიტალისტურ განვითარებისათვის ზემოდასახე-  
ლებულ სამი საჭირო პირობის შექმნამ, მთავრობის მთარეველობის  
პოლიტიკასთან ერთად, შეამზადა XIX საუკუნის 90-იან წლებში  
რუსეთის მრეწველობის „აყვავება“. ვიდრე 90-იან წლების სამრე-  
წველო აღორძინებას შევხებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ  
წარსულ ათწლეულების სამრეწველო განვითარების შედეგებზე.

სამრეწველო განვითარების წარმატება ჩვეულებრივად ისეთი  
მაჩვენებლითა ხასიათდება, როგორც არიან, პროდუქციის ზრდა,  
მომუშავეთა რიცხვის გადიდება, მალაი ტექნიკა და მუშათა კონ-  
ცენტრაციის ხარისხი. რეფორმების შემდეგ პირველ 2—3 ათწლე-  
ლის განმავლობაში სამრეწველო განვითარების შედეგები უდავოდ  
მოწმობენ კაპიტალიზმის ზრდას.

1865 წლიდან 1890 წლამდე გადამუშავებული ბამბის რაოდენ-  
ობა ხუთჯერ გადიოდა (2950 ათასი ფუთიდან 367.203 ათას ფუ-  
თამდე), თუჯის დნობა სამჯერ გადიოდა (17.397 ათასი ფუთიდან  
1865 წელს 55.219 ათას ფუთამდე 1890 წ.). მუშების რიცხვი ერ-  
თი-ორად გაიზარდა (706 ათასიდან 1865 წ.—ერთმილიონ 432 ათა-  
სამდე 1890 წ.).

კაპიტალიზმის ზრდას თან სდევდა მსხვილი წარმოების ზრდა.  
მსხვილი ფაბრიკების რიცხვი, სადაც 100 კაცზე მეტი მუშაობდა,  
თუ 1866 წელს 644 იყო, 1879 წ. იყო 856, ხოლო 1891 წელს  
კი—951.

მრეწველობის განვითარების შედეგები სჩანს აგრეთვე მუშა-  
ხელის კონცენტრაციიდან, მუშათა მასების დიდი რაოდენობით თავ-  
მოყრიდან მსხვილ საწარმოებში. ასე, მაგალითად, 1866 წელს იმ  
მსხვილ ფაბრიკების მუშების რიცხვი, სადაც 1000 კაცზე მეტი მუ-  
შაობდა, შეადგენდა ყველა მუშების 27%, 1879 წელს კი მუშაობდა  
სსეთ ფაბრიკებში დაახლოვებით 40 პროც. მრეწველობაში ჩაბმულ  
ყველა მუშებისა, ხოლო 1890 წ. ამ პროცენტმა 46-მდე აიწია.

მაგრამ ამ პერიოდში ჯერ ისევ ჩამორჩენილი ტექნიკა იყო  
გამეტებული ფაბრიკებში.

ყოველმხრივი წინსვლა დაეტყო რუსეთის მრეწველობას უკვე  
90-იან წლებში, როდესაც რუსეთი განიცდიდა ეკონომიკურ  
ამრეწველო აღორძინების ხანას.

სამრეწველო აღორძინება XIX საუკუნის 90-იან წლებში.

სამრეწველო აღორძინებას პირველყოფისა ხელი შეუწყო  
90-იან წლებში ფართოდ წარმოებულმა რკინის გზების მშენებლო-  
ბამ. მოვიყვანთ რამდენიმე ციფრს:

აშენებულია რკინის გზები.

წლები	ვერსების რიცხვი	წლები	ვერსების რიცხვი
1889—1891	1.239	1895—1897	5.916
1892—1894	3.778	1898—1900	10.893





რკინის გზების მშენებლობა ნაკარნახევი იყო მემამულეთა მემკვიდრეობის ინტერესებით, რომელსაც კარგი სავაჭრო გზები ესაზღვრებოდა, მით უმეტეს რომ ამ წლებში სასოფლო მეურნეობა დიდ კრიზისს განიცდიდა. აი ამიტომ გადუშალა მთავრობამ თავისი სიუხვის კალთა მრეწველებს. მაგალითად ამერიკელმა იუზმა იუზოვკის ქარხნების გადაკეთებაში, დიდი სესხის გარდა, მიიღო პრემიად კიდევ 50 კაპეიკი დამზადებულ რელსების ყოველ ფუთზე. მთავრობის ასეთი სიუხვე აბედღიენებდა კაპიტალისტებს აეშენებინათ ფაბრიკა-ქარხნები და შეედგინათ სხვადასხვაგვარ მწარმოებელთა კამპანიები. რუსეთში დიდი სამრეწველო მშენებლობა დაიწყო.

90-იანი წლებში აღორძინებულ მრეწველობის განსაკუთრებულ თვისებად უნდა ჩაითვალოს მძიმე ინდუსტრიის სწრაფი ზრდა. 1890—1900 წლების პერიოდში თუჯის წარმოება სამჯერ გადიდდა, რკინისა და ფოლადისა—ორნახევარჯერ, ქვა-ნახშირის ამოღება ოთხჯერ გადიდდა, ნავთისა—თითქმის სამჯერ. უფრო ნაკლებად მნიშვნელოვანი ზრდა ეტყობა მსუბუქი მრეწველობის დარგებს. ასე მაგალითად, აღნიშნულ ათწლეულში გადაამუშავებული რაოდენობა გადიდდა ორჯერ, ან ცოტა ნაკლებ.

მრეწველობის ზრდა ამ პერიოდში ყურადღებას იქცევს იმიტომ, რომ წინა ათწლეულის პერიოდში ძლიერ დაბალ დონეზე იდგა მრეწველობის განვითარება ის მილიონ მცხოვრებით დასახლებულ ქვეყანაში.

ახლადდაარსებულ მრავალ საწარმოთა სამრეწველო პროდუქციის დიდად მნიშვნელოვანმა ზრდამ გამოიწვია ამავე დროს წარმოების სწრაფი თავის მოყრის პროცესი მსხვილ საწარმოებში. მაგ., ქვანახშირის ამოღების დარგში უდიდესმა საწარმებმა, რომლებიც ყველა ნახშირის ამომღებ საწარმების 2 პროც. შეადგენდნენ, დონის ბასეინში თავი მოუყარეს თავის ხელში მთელ რუსეთში ამოღებულ ნახშირის 23 პროც. იმ საწარმებს, რომლებიც წელიწადში სამ მილიონ ფუთ ქვანახშირს იღებდნენ, წილად ხვდათ მხოლოდ მთელ ამოღებულ ნახშირის 10%, თუმცა ქვანახშირის მომღებ საწარმოთა შორის ეს წვრილი საწარმონი თავისი რაოდენობის მხრივ 86 პროც. შეადგენს. ასევე ხდებოდა დანარჩენ დარგებშიც.

წარმოების კონცენტრაცია იწვევს მუშა-ხელის კონცენტრაციას. მუშა-ხელის განაწილება იმავე დონის ბასეინის საწარმებში საკმაოდ ხასიათდება შემდეგი ცნობებით: 13 მსხვილ და საშუალო საწარმოში თავმოყრილი იყო ნახშირის ამოღებაზე მომუშავე დონის მუშების 83 პროც.-ზე მეტი, დანარჩენ წვრილ საწარმოთა 86 პროც.-ს კი ჰყავდა სულ 17 პროც. მუშა-ხელისა. თუ ერთ მსხვილ და საშუალო საწარმოზე 1403 მუშა მოდიოდა, ერთ წვრილ საწარმოზე სულ 23 კაცი მოდიოდა.

როგორც წარმოების მაშტაბის, ისე მომუშავე მუშა-ხელის რაოდენობით ისეთი უდიდესი სამრეწველოები ჩამოყალიბდა 90-იან წლებში, როგორც მეტალურგიული ქარხნები, დონის ბასეინის ქვანახშირის მალაროები, ბაქოს ნავთის სარეწაოები და სხვ.



XX საუკუნის დასაწყისის რუსეთი ხასიათდებოდა შემდეგეთი ერთის მხრივ უდიდესი საწარმოები, შეიარაღებული ახალი ტექნიკით და მომარაგებული რამდენიმე ათასი მუშა-ხელით. მაგ. დონის საწარმოები და სხვა, მეორეს მხრივ სოფლის მეურნეობა წარმოების ძველებური წესებით, რომელსაც აწარმოებდა ვაჭირებით, გადასახადებით კულაკური კაბალით და უფლებებით დაჩაგრული-დაბეჭეებული გლეხი ამაში მდგომარეობდა რუსეთის ეკონომიკის ძირითადი წინააღმდეგობა.

ასეთ ქვეყანაში კაპიტალიზმის დროს აუცილებელი სამრეწველო კრიზისები მეტად მძიმე, ღრმა და ხანგრძლივი არიან. სწორედ ასე დაემართა რუსეთის მრეწველობას XX საუკუნის დასაწყისში. ამ ფაქტში თავი იჩინა ახალი სახით მებატონე-მემამულის გაბატონებამ, რომელიც სცარცვავდა მომხმარებელს—გლეხს. მებატონე-მემამულენი და მათი მთავრობა მფარველობდნენ მრეწველობის იმ დარგების განვითარებას, რომლებიც საჭირო იყვნენ მემამულეთა მეურნეობისათვის და სახელმწიფოსათვის, ხოლო ძლიერ ავიწროვებდნენ რუსეთის მრეწველობის შინაურ მოთხოვნილებების ბაზას.

ნამდვილ გამოსავალი ამ ჩიხიდან, მაგრამ არა საერთო კრიზისებიდან—განთავისუფლების გზა იყო ერთადერთი—ბატონყმური ჩავვრის ნაშთების მოსპობა და მებატონე-მემამულის ეკონომიური (მსხვილი მიწადმფლობელობა) და პოლიტიკური (თვითმპყრობელობა) ხელისუფლების მოსპობა. გამოსავალი მაშასადამე, იყო რევოლუციაცია, რომელსაც შეეძლო გადაეჭრა XX საუკუნის დასაწყისში რუსეთის ცხოვრების ძირითადი წინააღმდეგობა—წინააღმდეგობა კაპიტალიზმის მოწინავე ფორმებსა და სოფლის მეურნეობის უაღრესად ჩამორჩენილ ფორმებს შორის.

### III. რევოლუციონური ნაროდნიკობა, გლეხობის და მუშათა მასების მოძრაობა 1861 წლის რევოლუციის შემდეგ

#### რევოლუციონური ნაროდნიკობა

ნაროდნიკობის განვითარების ძირითადი მიმდინარეობანი და ეტაპები

რუსეთში, ჯერ ისევ მე-XX საუკუნის 60-იან წლებში, „დიდი“ მემამულური გარდაქმნით უკმაყოფილების ნიადაგზე და გლეხობის განხორციელებულ აჯანყებების პირობებში დაარსდა რამდენიმე საიდუმლო წრე, რომლებიც მიზნად ისახავდეს ამ მთავრობაზე ზეგავლენა მოეხდინათ და აეძღლებინათ იგი შემდგომი რევოლუციების გზას დასდგომოდა და ან შეთავაზობა გაეწიათ მოსალოდნელ სახალხო აჯანყებისათვის. საშოკიან წლების წრეების შორის უფრო შესანიშნავი იყვნენ: „Великорусს“-ი, აღმოცენებული 1861 წელს, „მიწა და თავისუფლება“, 1862 წელს დაარსებული საიდუმლო საზოგადოება „ახალგაზრდა რუსეთი“—1861 წ. მოწყობილი წრე და 1863 წელს შემდგარი იშუტინის წრე.



ნაროდნიკული მიმდინარეობა საბოლოოდ 70-იან წლებში ჩამოყალიბდა. სამოციანი წლები იყო რევოლუციონური მოძრაობის მომზადების და რევოლუციონური ბრძოლის გზების დამუშავების წლები.

70-იანი წლების ნაროდნიკებიდან სამი უმთავრესი ჯგუფი გამოიყო: ბაკუნისში, ლავრიში და ტკაჩევისში. მათ შორის უფრო მძლავრი და გავლენიანი იყო ბაკუნისში.

რევოლუციონურ ნაროდნიკობის ისტორიაში პირველ ეტაპს 1872—1874 წლები წარმოადგენენ. სწორედ ამ წლებში მოიკიდა მაგრად ფეხი ნაროდნიკულ ინტელიგენციაში<sup>1)</sup> „ხალხთან წასვლის“ იდეამ და პრაქტიკამ. რამდენად ძლიერი იყო ეს იდეა ხსენებულ წლებში, სჩანს, მაგალითად, ერთი თანამედროვე—ფროლენკოს მოგონებიდან:

„1874 წლის გაზაფხულზე პიტერში წავედი და ვნახე, რომ ხალხის უამრავი ნაწილი შეპყრობილი იყო ერთი და იმავე აზრით (ხალხში გასვლით). ყოველ ნაბიჯის გადადგმასვე კრება, მსჯელობა, კამათი და ძახილი, რომ ასეთ გარემოებაში დამშვიდებით სწავლა მხოლოდ „უმსგავსთ“ შეუძლიანთო. თითქოს თვით ჰაერშიაც კი ჯანყის სუნი ტრიალებდა, ყველა აღშფოთებული იყო და ყოველ კამათს მეტად მწვავე ხასიათი ჰქონდა“.

ოფიციალური ცნობების მიხედვით ამ წლებში ნაროდნიკული პროპაგანდა 37 გუბერნიას მოედვა.

რა მიზნით მიდიოდნენ ხალხში 70-იანი წლების ნაროდნიკები? არ შეიძლება იმისი თქმა, რომ ყველას ერთნაირად ჰქონოდა წარმოდგენილი თავისი ამოცანები. იყვნენ ისეთები, რომლებსაც სურდათ ჯერ უნახავი სოფლის გაცნობა. მაგრამ ერივნენ ისეთებიც, რომელთაც მიზნად ჰქონდათ შეესწავლათ ადგილმდებარეობა რეალურად პოზიციები ამოერჩიათ მათი აზრით ახლო მომავალში მოსალოდნელ რევოლუციისათვის. საერთოდ კი ნაროდნიკები მიდიოდნენ ხალხის მოსამზადებლად რევოლუციისათვის და „საბუნტოდ“ ისეთ წესწყობილების დასამყარებლად, რომლის დროსაც „მიწა, ფაბრიკები და ქარხნები გლეხებისა და მუშებისა იქნება, თავისუფლება და თანასწორობა კი—ყველას მიენიჭება“.

რევოლუციის მალე მოხდენის იმედები მთლად დაუშსხვრია სოფლის სინამდვილემ იქ წასულ ნაროდნიკებს. სოფელმა დაუყოვნებელი რევოლუციით არ უპასუხა მათ პროპაგანდასა და აგიტაციას. სოფელი იწოდა მემამულისადმი სიძულვილით, მაგრამ მას მემამულეთა წინააღმდეგ აჯანყებანი რევოლუციამდე ვერ მიეყვანა პროლეტარიატის კლასის ორგანიზაციული ძალის გარეშე. ამ წლებში კი პროლეტარიატი ჯერ არ იყო გამოსული ისტორიულ სარბიელზე. მეორე მხრივ არც მთავრობა იჯდა გულხელდაკრეფილი: დაპატიმრებით

<sup>1)</sup> ნაროდნიკული კადრები შესდგებოდა უმთავრესად წვრილბურჟუაზიულ ინტელიგენციიდან, ვგრედწოდებულ რაზნოჩინცებისაგან.

და დევნით ეთხლებდა სოფლად წასულთა რიგებს. პირველმა ხალხში გასვლამ დამარცხება განიცადა. ხალხში პირველად დასავლეთიდან მიღებული გაკვეთილები შეიქნა სოფლად ნაროდნიკების მუშაობის საორგანიზაციო ფორმების გადასინჯვის საფუძვლად.

1876 წლის შემოდგომაზე ჩამოყალიბდა ნაროდნიკული ორგანიზაცია „Земля и воля“, რომელმაც თავის პროგრამაში და ტაქტიკაში ანგარიშში მიიღო წარსულის გაკვეთილები.

„Земля и воля“ უკვე 1877 წელს შეუდგა რევოლუციონერ ნაროდნიკულ ძალთა ახალ მობილიზაციას სოფლისაკენ ხელახლად გასალაშქრებლად. ახლა კი გადაწყდა სოფლად წასვლა არა მხოლოდ მეფრინავი პროპაგანდისა და აგიტაციის გასაწევად, არამედ დიდი ხნით და მოზრდილი ჯგუფებით დასაბინავებლად. მიდიოდენ ეხლა ხალხში მასწავლებლებად, ექიმებად, ფელდშერებად და აღარ საჭიროებდენ გლეხურ „სერმიავის“ და ქალამნების ჩაცმას, როგორც სჩადიოდენ ამას პირველ პერიოდში. მთელ რიგ გუბერნიებში გაჩნდა ეგრედწოდებული ნაროდნიკებით დასახლებული ადგილები.

მაგრამ ეს ნაროდნიკული ლაშქრობაც სოფლისაკენ მარცხით დამთავრდა. ნაროდნიკებით დასახლებული ადგილები მთლად დაანია-ვა პოლიციამ. მაგრამ ნაროდნიკული ლაშქრობის ასეთი მარცხის მიზეზი მარტო პოლიცია არ იყო. როდესაც ნაროდნიკი სწყვეტდა „კარგა ხნით“ დამკვიდრებულ იყო სოფელში, მას მიზნად ჰქონდა დასახული აემოძრავებინა გლეხობა სოციალისტური რევოლუციის მოსახდენად. საქმით კი ისე გამოვიდა, რომ რევოლუციური მუშაობის მაგივრად ასეთი ნაროდნიკების მოღვაწეობა ჩამოქვეითდა წვრილმან, ყოველდღიურ, კულტურულ საყოფა-ცხოვრებო ხასიათის მუშაობამდე. ხალხში წასვლამ მიმზიდველობა დაკარგა ნაროდნიკების თვალში. ასეთმა იმედების გაცრუებამ ახალი გეზი მისცა ნაროდნიკობას—ხალხში წასვლის მაგივრად უშუალო ბრძოლა ეწარმოებინა თვითმპყრობელობასთან პოლიტიკური თავისუფლების და დემოკრატიული წესწყობილების დასამყარებლად. რასაკვირველია, ახალი მისწრაფება უცბად არ ცვლიდა ძველ რწმენას და არ იმარჯვებდა მასზე, მაგრამ იგი თანდისთან ღრმად იდგავდა ფესვებს რევოლუციონერ-ნაროდნიკულ ინტელიგენციაში.

ამ ნიადაგზე დაიწყო უთანხმოებანი „Земля и воля“-ს ნაროდნიკულ ორგანიზაციაში, რომელმაც ბოლოს მაინც განხეთქილება გამოიწვია 1879 წ. ევრონეთის ყრილობაზე. ამ ყრილობაზე „Земля и воля“ ორ დამოუკიდებელ ორგანიზაციად გაიყო: „Народная воля“-დ, რომელშიაც პოლიტიკური ბრძოლის მომხრენი შევიდნენ და „Черный передел“-ად, რომელმაც გააერთიანა ძველ ნაროდნიკულ თვალსაზრისზე ურყევად დარჩენილი პირნი.

რევოლუციონერ ნაროდნიკობის ისტორიაში დაიწყო მესამე პერიოდი—პერიოდი ხალხის თავისუფლებისა. „Черный передел“-ის ორგანიზაციას რაიმე ღირსშესანიშნავი რევოლუციონერი აქტი არ დაუტოვებია. 1880 წლის დასაწყისში მისი გამოჩენილი წევრები საზღვარგარეთ წავიდნენ, ნაწილი კი ხალხის თავისუფლების მომხ-



რეებს შეუერთდა. „Черный передел“-ი დაიშალა და გაათავა თავისი არსებობა.

თვალსაჩინო გმირული ფურცლები ჩასწერა რუსეთის რევოლუციონურ მოძრაობის ისტორიაში „Народная воля“-მ. ნაროდოვოლცების ისეთი სახელები, როგორც ჟელიაბოვი, სოფიო პეროვსკია და სხვები, თავგანწირვის და გმირობის მაგალითებს წარმოადგენენ.

„Народная воля“ გამოეყო „Земля и воля“-ს პოლიტიკურ ბრძოლის საკითხში შეუთანხმების გამო. „Черный передел“-ის მიმდევრების წინააღმდეგ „Народная воля“-მ თავის უშუალო ამოცანების რიცხვში შეიტანა თვითმპყრობელობის დამხობა და დემოკრატიულ თავისუფლებათა მოპოება.

იმ მიზნების მიღწევას ნაროდოვოლცები ცდილობდნენ ინდივიდუალური ტერორის საშუალებით, ე. ი. შთაფრობის წარმომადგენლების, და მათ რიცხვში, თვით შეფის მკვლელობით.

როდესაც ტერორის ტაქტიკაზე გადადიოდნენ ნაროდოვოლცები, ფიქრობდნენ, რომ ისინი, როგორც მკვიდროდ შედუღებული რევოლუციონური პარტია, ხელში ჩაიგდებენ სახელმწიფოებრივ ხელისუფლებას და მოიწვევდნენ დამფუძნებელ კრებას, ხოლო უკანასკნელი კი გადასწყვეტს რუსეთში პოლიტიკური და სოციალური წესწყობილების საკითხს. მაგრამ თუ ძალაუფლების ხელში ჩაგდება ვერ მოახერხეს, ისინი თავიანთი ბრძოლით აიძულებდნენ თვითმპყრობელობას დათმობაზე წასვლას, აიძულებდნენ კონსტიტუციის მოცემას და ასეთი მონაპოვრები გაუადვილებს მათ მუშაობას შემდგომში სოციალისტურ პროპაგანდისა და აგიტაციის საქმეში.

„ხალხის დამონაგების გამო, — სწერდნენ ნაროდოვოლცები „აღმასრულებელი კომიტეტის“ პროგრამაში, — და იმის გამო, რომ მთავრობას დიდხანს შეუძლიან საერთო რევოლუციონური მოძრაობის შეჩერება თავისი „მშვიდობის დამამყარებელი წესებით“, საჭიროა პარტიამ აიღოს თავის თავზე გადატრიალების მოხდენის საქმის შეთაურობა და არ ელოდოს იმ მომენტს, როდესაც ეს ხალხისათვის უკვე ზედმეტი იქნება“.

მეორე ადგილას სწერდნენ.

„გადატრიალების მოხდენა შეთქმულობის საშუალებით — იი Народная воля“-ს პარტიის მიზანი, მოცემული „აღმასრულებელი კომიტეტის“ პროგრამით“.

ასე ჰქონდათ ჩამოყალიბებული თავიანთი ტაქტიკური ამოცანები ნაროდოვოლცებს. ვ. ი. ლენინი დამსახურებათ უთვლის ნაროდოვოლცებს პოლიტიკურ ბრძოლაზე გადასვლას და ამის გამო სწერს:

„ნაროდოვოლცისათვის“ პოლიტიკური ბრძოლის ცნება გაიგივებულია პოლიტიკური შეთქმულების ცნებასთან... ბლანკიზმის შეთქმულების ტრადიცია მეტად ძლიერია „ნაროდოვოლცებში“, იმდენად ძლიერია, რომ მათ პოლიტიკური ბრძოლა მხოლოდ პოლიტიკურ შეთქმულების სახით წარმოუდგენიათ; სოციალ-დემოკრატებს კი შეხედულების ასეთი სიციწროვე არ

ახასიათებს; შეთქმულება მათ არა სწამთ; ისინი ფიქრობენ, რომ შეთქმულობის დრო დიდი ხანია წავიდა, რომ პროვოკაციური ბრძოლის შეთქმულებამდე ჩამოქვეითება ნიშნავს, ერთი მხრით, მის ძალზე დავიწროებას, ხოლო მეორე მხრით ბრძოლის სრულიად გამოუსადეგარი წესების არჩევას... აბსოლუტიზმის საწინააღმდეგო ბრძოლა უნდა მდგომარეობდეს არა შეთქმულებათა მოწყობაში, არამედ პროლეტარიატის აღზრდასა, დარაზმებისა და ორგანიზაციაში...<sup>1)</sup>.

ნაროდოვოლცების ტერორისტული მოქმედების უაღრეს წერტილს წარმოადგენს მეფე ალექსანდრე II მოკვლა 1881 წლის 1 მარტს.

1881 წ. 1 მარტის შემდეგ „Народная воля“-ში სხვადასხვა მიმართულებამ იჩინა თავი. დანაწილების დაწყება აუცილებლად დაკავშირებული იყო იმასთან, რომ ნაროდოვოლცებმა თუმცა გმირული აქტი ჩაიდინეს—მეფე მოკლეს, მაგრამ ამით ვერც მასიური მოძრაობა გამოიწვიეს და ვერც ხელისუფლება იგდეს ხელთ. ერთი შეფის მაგივრად, მეორე დაჯდა ტახტზე, უფრო „მოუდრეკიანი“ ნაროდოვოლცების ტერორი და ბრძოლის ტაქტიკა დაშარცხდა. მაგრამ თუ დანაწილება დაკავშირებული იყო ტერორისტული ტაქტიკის დამარცხებასთან, მისი ფესვები სულ სხვაგან იმაღლებოდნენ: იმ კლასობრივ გადაჯგუფებაში და ცვლილებებში, რომლებიც მოხდა და ხდებოდა მაშინ ნაროდნიკების მიერ რუსეთში სოციალისტურ რევოლუციის დასაყრდენად მიჩნეულ კლასში.

ნაროდნიკობის ისტორიაში 90-იან წლებიდან ახალი ხანა დაიწყო: იმ ხალხს, რომელიც თავის თავს ნაროდნიკებს უწოდებდა და ძველ რევოლუციონურ ნაროდნიკობის მემკვიდრეებად აცხადებდა, არსებითად არაერთად რევოლუციონური პროგრამა და ტაქტიკა აღარა ჰქონდათ. 70-იანი და 80-იანი წლების ძველი ნაროდნიკობა თავის ამოცანად ისახავდა რევოლუციის მოხდენას და, როგორც მას ეგონა, სოციალისტურ საზოგადოებას მოწყობას,—90-იანი წლების ნაროდნიკები კი რეფორმებზე ოცნებობდნენ და არსებულ წესწყობილებას ხელუხლებლად სტოვებდნენ. ესენი უკვე „კროზობორები“ იყვნენ და არა რევოლუციონერები.

ლენინმა შემდეგი სიტყვებით დაახასიათა ამ გადაგვარების არსი:

„დოქტრინიდან, რომელიც გლეხურ ცხოვრების თავისებურებას აღიარებდა და ჩვენი განვითარების გზებზე ლაპარაკობდა, წარმოიშვა რალაც მქლე ეკლექტიზმი, რომელსაც არ შეუძლია უარჰყოს, რომ საქონლის წარმოება ეკონომიური განვითარების საძირკველად გადაიქცა, რომ ის კაპიტალიზმში შეიზარდა; მას არ უნდა მხოლოდ დაინახოს ბურჟუაზიული ხასიათი ყველა საწარმოო დამოკიდებულებისა, არ უნდა დაი-

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ. II, გვ. 266-277 (ქართული გამოცემა)

ნახოს კლასობრივი ბრძოლის აუცილებლობა ამ წესწყობილებათაში. პოლიტიკური პროგრამიდან, რომელსაც განზრახული ჰქონდა, რომ გლახობა აემხედრებია სოციალ-დემოკრატიული რევოლიუციის მოსახდენად თანამედროვე საზოგადოების საფუძვლების წინააღმდეგ, — წარმოიშვა პროგრამა, რომლის მიზანია გლახობის მდგომარეობის შეკოწიწება, „გაუმჯობესება“ ისე, რომ თანამედროვე საზოგადოების საფუძველი ურყევლად დარჩეს“<sup>1</sup>).

„მხოლოდ საქმე იმაშია, — სწერდა ლენინი მეორე ადგილას, — რომ ეს არაა ნაროდნიკობა (ამ სიტყვის ძველი ჩვეულებრივი მნიშვნელობით); სოციალ-რევოლიუციონური ნაროდნიკობა, რომელიც ოპოზიციისაში უდგა ჩვენ ლიბერალიზმს, გადაიქცა „კულტურულ“ ოპორტუნიაზმად, რომელიც შეუდულდა ამ ლიბერალიზმს და მხოლოდ წვრილბურჟუაზიულ ინტერესებს გამოჰხატავს“<sup>2</sup>).

ამ გადაგვარების მიზეზი არის სოფლის ის კლასობრივი დიფერენციაცია, რომელზედაც საუბარი გვქონდა ჩვენი ლექციის მეორე თავში.

90-იანი წლების ნაროდნიკობა კაპიტალისტურ გზაზე შემდგომ სოფლის ზედაფენების ობიექტიური წარმომადგენლობა იყო, რომელიც მიისწრაფოდა თავის კულტურულ პირობების განვითარებისაკენ და არსებულ ბურჟუაზიულ წესწყობილებას, შელამაზებისაკენ ისე, რომ ეს წესწყობილება არ დარღვეულიყო.

რევოლიუციონური ნაროდნიკობის კლასობრივი ბაზა და მისი ისტორიული შემასახება.

ნაროდნიკობის მატერიალური საფუძველი უნდა ვეძოთ რეფორმების შემდეგი დროის რუსეთის იმ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ დამოკიდებულებათა შორის, რომელნიც განვიხილეთ ჩვენი ლექციის მეორე თავში.

ნაროდნიკობა აღმოცენდა 1861 წლის რეფორმების შემდეგ რუსეთში შექმნილ მდგომარეობიდან. ეს ის დრო იყო, როცა რუსეთში ირღვეოდა ძველი (ბატონყმური) და იყრებოდა ახალი (კაპიტალისტური) საძირკველი.

ნაროდნიკების მოძღვრება ძირითადად რამდენიმე აზრით გამოიხატებოდა, რომელთა შესახებ ლენინი სწერდა:

„ნაროდნიკობა ერთგვარი მთლიანი და თანამიმდევრობითი მოძღვრება იყო. იგი უარსაჰყოფდა კაპიტალიზმის გაბატონებას რუსეთში, უარსა ჰყოფდა ფაბრიკა-ქარხნების მუშათა როგორც მთელი პროლეტარიატის მოწინააღმდეგე მებრძოლთა — როლს; უარყოფილი ჰქონდა პოლიტიკური რევოლიუციის და

<sup>1</sup> ლენინი, ტ. I, გვ. 232—233 (ქართული გამოცემა).

<sup>2</sup> ლენინი, ტ. I, გვ. 242 (ქართული გამოცემა).



ბურჯუაზიული პოლიტიკური თავისუფლების მნიშვნელობა პირდაპირ ქადაგებდა სოციალიზმს, რომელიც უნდა წარმოადგინებოდა ბილიყო გლეხური თემიდან და მისი წვრილი სოფლის მეურნეობიდან...

მომავალი რუსეთის ადამიანი — გლეხი იქნებაო, — ასე ფიქრობდნენ ნაროდნიკები და ასეთი შეხედულება გამომდინარეობდა სოციალისტური თემის რწმენიდან და კაპიტალიზმის ბედისადმი ურწმუნოდ მოპყრობიდან<sup>1)</sup>.

საინტერესოა პ. ნ. ტკაჩევის მიერ ფ. ენგელსისადმი მიწერილი წერილში მოყვანილი ნაროდნიკების შეხედულობის ფორმული როგორცა რუსეთში უშუალოდ სოციალისტური რევოლუციის მოხდენის შესახებ, რომლის მამოძრავებელ ძალადაც იგინი თემსა და გლეხობასა სთვლიდნენ:

„ჩვენი ხალხი გაუნათლებელია — ესეც ფაქტია. სამაგიერო მოშეტებულ შემთხვევაში ის თემური მფლობელობის პრინციპით არის გამსჭვალული; ის, თუ შეიძლება ასე ვსთქვათ, კომუნისტია ინსტიქტით, ტრიდიციით...

აქედან ცხადია, რომ მიუხედავად თავისი გაუნათლებლობისა, ჩვენი ხალხი უფრო ახლო დგას სოციალიზმთან, ვიდრე დასავლეთის ხალხნი, თუმცა უკანასკნელნი უფრო განათლებულნი არიან. ჩვენი ხალხი მიჩვეულია მონობას და მორჩილებას — არც ამისი უარყოფა შეიძლება. მაგრამ აქედან ის დასკვნა არ უნდა გამოიყვანოთ, რომ ის კმაყოფილია თავისი მდგომარეობით. ის პროტესტს აცხადებს, განუწყვეტლივ აცხადებს პროტესტს ამის წინააღმდეგ... ამიტომ შეგვიძლიან რუსის ხალხს ინსტიქტიური რევოლუციონერი ვუწოდოთ... ჩვენი ინტელიგენტური რევოლუციონერი პარტია მცირერიცხოვანია, — ესეც მართალია. მაგრამ ის სხვა არავითარ იდეალისაკენ არ მიისწრაფის, გარდა სოციალისტურისა, მისი მტრები კი მასზე სუსტნი არიან და ეს სისუსტე მისთვის სასარგებლოა“<sup>2)</sup>.

ნაროდნიკობის დამახასიათებელია რწმენა განვითარების განსაკუთრებული, დასავლეთისაგან განსხვავებული გზისა. ნაროდნიკების აზრით რუსეთს, საკმარისი საფუძვლები აქვს თავიდან აიცილოს კაპიტალიზმის განვითარების ფაზა და უშუალოდ სოციალიზმში გადავიდეს. ამის საფუძველს ნაროდნიკები ჰხედავდნენ თემში, რუსის გლეხის არტელურ ჩვეულებებში. რადგან ნაროდნიკებს გათვალისწინებული ჰქონდათ უშუალო სოციალისტური საზოგადოება, ამიტომ უარსა პყოფდნენ პოლიტიკურ ბრძოლას თვითმპყრობელობის ბურჯუაზიულ-დემოკრატიული წესწყობილებით შეცვლისათვის. მათი წარმოდგენით ბურჯუაზიულ პოლიტიკურ თავისუფლებისათვის ბრძოლა გააძლიერებდა რუსეთში კაპიტალს, რომელიც ჯერ ხელოვნურად

1) ლენინი, ტ. VI, გვ. 361, მე-3 რუს. გამოც.

2) მოგვყავს პლენანოვის წიგნიდან: „ჩვენი უთანხმოებანი“. ხაზი ჩვენ მიერ არის გასმული. გ. ბ.





იყო გადმონერგული, მაგრამ განმტკიცების შემდეგ დაარღვევდა იმ საფუძველებს (თემს, არტელს და სხვ.), რომელზედაც, ნაროდნიკების აზრით, უნდა სოციალისტური საზოგადოება აშენებულიყო.

დასავლეთ ევროპაში კაპიტალისტური წესწყობილების დამყარების პერიოდში წარმოიშვა რამდენიმე მოძღვრება, რომელიც პროტესტით ხვდებოდა კაპიტალის ჩაგვრას და სულ სხვა საფუძველზე აშენებულ საზოგადოებას ისახავდა მიზნად. მაგრამ როდესაც დასავლეთ ევროპაში სოფლის წვრილბურჟუაზიული თენები არსებულ წესწყობილების წინააღმდეგ იბრძოდნენ, ისინი კაპიტალიზმს ებრძოდნენ იმ მიზნით, რომ გადაერჩინათ თავი, როგორც წვრილ მესაკუთრეებს. რუსეთში კი, სადაც კაპიტალიზმის განვითარება ის იყო იწყობოდა და ბატონყმობას ჯერ კიდევ დიდი ძალა ჰქონდა, გლეხობის ბრძოლა არსებულ წესწყობილებს წინააღმდეგ წარმოადგენდა ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლას, ბრძოლას კაპიტალისტური განვითარების „ამერიკული ვზისათვის“. გლეხობის ამ პროტესტს და ამ ბრძოლის არსს ასახავდნენ ნაროდნიკული თეორიები.

ნაროდნიკების წარმოდგენით, მომავალი საზოგადოება, რომლისთვისაც ისინი იბრძოდნენ, სოციალისტური საზოგადოება იქნებოდა. ნამდვილად კი ნაროდნიკობაში არაფერი სოციალისტური არ იყო. სოციალისტური იყო მხოლოდ ფრაზები, გარეგნობა.

სოციალიზმზე მეოცნებე ნაროდნიკები უტოპისტები იყვნენ. მათი სოციალიზმი მოგონილი და ცხოვრებიდან დაშორებული იყო. ნაროდნიკები თემში\*) ხედავდნენ სოციალიზმის საფუძველს და მის საფუძველზე აპირობდნენ სოციალიზმის აშენებას. სინამდვილეში კი კაპიტალიზმი უკვე იჭრებოდა თემში და ფართოდ იკალათებდა. ნაროდნიკი გლეხობის სახით ხედავდა ბუნებრივად კომუნისტურ, კოლექტივიზმს შეჩვეულ მასას. ნამდვილად კი გლეხობა მთლიან ერთეულს არ წარმოადგენდა. სოფლის შეძლებული ზედა-ფენის ერთი მუკა გლეხობა მთელი უამრავი გლეხური მასის ექსპლოატაციას აწარმოებდა. შემცდარი და უტოპიური იყო მათი გზებიც, რომლებითაც ნაროდნიკებს სურდათ მიეღწივინათ სოციალიზმისათვის.

ზემოდმოყვანილ „ღია წერილზე“ პ. ნ. ტკაჩევს ფ. ენგელსი ასე უპასუხებდა:

„ძნელია ამაზე ადვილი და სასიამოვნო რევოლუციის წარმოდგენა. საკმარისია დაიწყოს გაყოფა სამ-ოთხ ადგილზე და დანარჩენს „უკვე თვითონ“ შეასრულებენ ანტიკტიური

\*) სინამდვილეში თემს არფერი საერთო არა ჰქონდა პირველყოფილ კომუნისთან (გერცენი ფიქრობდა კი, რომ რუს გლეხობას ცხოვრების თემური წესები უძველესი დროიდან ახასიათებდა); თემი შექმნილი იყო ბატონყმური წესწყობილების მიერ ფისკალური (სახაზინო შემოსავლის) მიზნებით.



რევოლუციონერი“, „პრაქტიკული აუცილებლობა“ და „თეთრი და ცვითი ინსტიქტი“. ისეთი უბრალო და ადვილი საქმეა, რომ გასაკვირველია, რატომ დიდი ხნის წინადვე არ მოხდა რევოლუცია, არ განთავისუფლდა ხალხი და რუსეთი სოციალიზმის კლასიკურ ქვეყნად არ გადაიქცა? <sup>1)</sup>

რაში ხედავ ენგელსი ნაროდნიკების შეცდომას?

პირველად იმაში, რომ ნაროდნიკებს იდეალათ ჰყავთ დასახუ-  
ლი თემი.

„ბატონყმობის გაუქმებამ, — სწერს ენგელსი, — ძლიერ დიდი ზიანი მოუტანა თემს გლეხს მარტო სახლი და ში-  
შველი მიწა შერჩა, მისი დასამუშავებელი საშუალებანი კი აღარა ჰქონდა; და ეს მიწაც კი... იმდენად მცირე იყო, რომ ერთი მოსავლიდან მეორემდის ვერ გამოჰკვებავდა გლეხს თავისი ოჯახობითა“... „დაუმატეთ ამას, — განაგრძობს ენგელსი, — უზომო გადასახადებო და კულაკობა. ასეთ პირობებში მიწის თემურად საკუთრება სიკეთის მაგივრად ბორკილს წარმოადგენს. გლეხები ხშირად გარბიან თემიდან... სტოვებენ მიწას და მომთაბარე მუშებად ხდებიან. აქედან სჩანს, რომ რუსეთში უკვე გათავდა მიწის თემის აყვავების ხანა... და ახლა დაღუპვისაკენ მიდის“ <sup>2)</sup>.

როგორ დაიბადა ეს ნაროდნიკული სოციალისტური უტოპია?

არ უნდა დაგვაფიწყდეს ის ისტორიული პირობებო, რომლებ-  
შიაც წარმოიშვა 70-იანი წლების ნაროდნიკული სოციალიზმი. მა-  
შინ ახლად ჰქონდა რუსეთში ადგმული ფეხი კაპიტალიზმს. ჯერ კი-  
დეც სისწორით არ იყო გამორკვეული ახალ ბურჟუაზიულ საზოგა-  
დოებს წინააღმდეგობანი. ნაროდნიკი ხედავდა მაშინდელი წესწყო-  
ბილებით დაჩაგრულ მილიონიან გლეხობის მასებს, ხედავდა ამ ჩაგვ-  
რის საწინააღმდეგო პროტესტსაც. ამის გამო ნაროდნიკებმა შეჰქმ-  
ნეს თეორია კომუნისტურ გლეხობას შესახებ, რომელიც მზად არის სოციალისტური რევოლუციის მოსახდენად, მაგრამ მხედველობიდან გამოეპარათ, რომ ეს გლეხობა უკვე დანაწილებული იყო ბურჟუა-  
ზიაზე და პროლეტარიატზე, რომ გლეხს, როგორც საქონლის წვრილ მწარმოებელს თავისუფალი განვითარებისათვის სოციალიზმში კი არ აინტერესებს, აინტერესებს „მიწა და თავისუფლება“ საქონლის წარ-  
მოების და კერძო საკუთრების დაცვით. გლეხობის ბრძოლის აზრი არსებულ წესწყობილებასთან სოციალიზმისათვის ბრძოლისაკენ კი არ იყო მიმართული, მიმართული იყო ფეოდალიზმისა და ბატონ-  
ყმობის უღლისაგან განთავისუფლებისაკენ და პირველ რიგში ბატონ-  
ყმური ლატიფუნდიებისაგან გაწმენდილ კაპიტალისტურ განვითარებისაკენ.

ნაროდნიკები ასახავდენ გლეხობის ბრძოლას ბატონყმური ნა-  
შთების წინააღმდეგ, მაგრამ არსებითად ისინი იბრძოდენ არა სო-  
ციალიზმისათვის, არამედ კაპიტალიზმის განვითარების ამერკული

1) ფრიდრიხ ენგელსი, სტატიები 1871—1875 წ.  
2) ფრიდრიხ ენგელსი, სტატიები 1871—1875 წ.



გზისათვის, „მიწების რევოლუციონური გაწმენდისათვის“. მათი ბრძოლის რეალური მნიშვნელობა და ისტორიული როლი საკვირველია, თითონ ნაროდნიკები ვერა გრძნობდნენ ამასა. მათ გულწყფლად სწამდათ, რომ სოციალისტურ საზოგადოებისათვის ბრძოლდენ, და სწორედ ამასი მდგომარეობდა მათი ძირითადი შეცდომა

მისწრაფება ფეოდალურ ექსპლოატატორების, ე. ი. მემამულე-მებატონეების მოსპობისაკენ—მართლა რომ ნაროდნიკულ პროგრამის რეალურ შინაარსს წარმოადგენდა. მაგრამ აქავე ჩართული კაპიტალისტურ ექსპლოატატორების მოსპობისაკენ მიმართული მეორე მისწრაფება კი—ნაროდნიკული უტოპიზმი და წვრილბურჟუაზიულ ინტელიგენტის ოცნება იყო საუკეთესო მომავლის შესახებ.

ნაროდნიკებს ვერ შეეგნოთ, რომ საზოგადოების სოციალისტური გარდაქმნის მოხდენა შეუძლიან მხოლოდ კერძო საკუთრებისაგან თავისუფალ კლასს—პროლეტარიატს.

მიუხედავად შემცდარი თეორიისა და ბრძოლის უნაყოფოდ ჩაგლისა, ნაროდნიკებმა მაინც თავიანთი განძი შეიტანეს ცარიზმისა და ბატონყმობის ჩაგვრისაგან მშრომელების განთავისუფლების საქმეში. ნაროდნიკების დამსახურება იმაში მდგომარეობს, რომ მათ დასვეს ხელისუფლებისა და მებატონე-მემამულეთა ჩაგვრისაგან რევოლუციონური გზით განთავისუფლების საკითხი. გარდა ამისა თვით-მპყრობელობასა და ბატონყმობის წინააღმდეგ ნაროდნიკული ბრძოლის პრაქტიკამ ძვირფასი გამოცდილება მოგვცა მასებში აგიტაციის დაყენების და რევოლუციისათვის თავდადებულ და რკინის დისციპლინით შედგობულ პირთაგან მეომარ, არაღვგალურ, რევოლუციონურ ორგანიზაციის შექმნის საქმეში.

ე. ი. ლენინი ყოველთვის დიდად აფასებდა რუს სოციალისტ-უტოპისტებს, XIX საუკუნის 70-იან და 80-იან წლების რევოლუციონურ-ნაროდნიკებს, აფასებდა და ამავე დროს ამბილებდა მათი ტაქტიკის სისუსტეს, სოციალისტური იდეალების უტოპიურობას და იმ შემცდარ გზებს, რომლითაც ისინი ცდილობდნენ გამარჯვება მოეპოებინათ.

გლახობის მოძრაობა XIX საუკუნის დასაწყისს და XX საუკუნის დასაწყისში

მეორე კარში ჩვენ გავეცანით გლეხურ მეურნეობის განვითარების პირობებს 1861 წ. რეფორმის შემდეგ. მემამულის კაბალით, თვითმპყრობელობის გადასახადების ბატონყმური პოლიტიკით და კულაკ-მეფახშის ექსპლოატაციით დაჩაგრული, ყოველ მხრივ შეზღუდული და მოქალაქობრივ უფლებებს მოკლებული გლეხი, მათხოვრობამდის იყო მისული. მხოლოდ სოფლის მცირე ნაწილი, რომელიც დანარჩენ გლეხობის მასის კაბალურ-მეფახშურ ექსპლოატაციას აწარმოებდა, გვერდით მისდევდა მიწადმოქმედებაში კაპიტალისტურ მწარმოებლებს, გლეხობის უდიდესი ნაწილი კი ვალატაქების გზაზე იყო დამდგარი.

გლეხობის მასის გადატაკება წინ უსწრებდა მის პროლეტარიატის ციას. კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარება უფრო ნელა მიმდინარეობდა, ვიდრე თავისი სამუშაო ძალის „მიმწოდებლის“ ჩამოყალიბება სოფლად. უფრო ნელა ვითარდებოდა დაქირავებულ მუშა-ხელზე მოთხოვნა სოფლად, რადგან მიწადმოქმედი მებატონე „უპირატესობას აძლევდა“ კაპიტალისტურ მეურნეობის წარმოების წინაშე მიწის იჯარით გაცემას და იჯარის ანგარიშში საკუთარ მიწის გლეხების შრომით დამუშავებას. ამავე დროს საშინლად იყო შევიწროებული მებატონეთა მსხვილი მიწისმფლობელობით და ცარიზმის პოლიტიკით გლეხების კაპიტალისტურ „ფერმერებად“ გადაქცევა. ამაზე მეტიც ხდებოდა: მემამულეები დაინტერესებულნი იყვნენ, რომ მათი მიწების გარშემო მრავლად ყოფილიყვნენ დაბეჩაფებული გლეხები, ამისათვის იყენებდნენ თვითმპყრობელობის აპარატს და ძალას, რომ ეკონომიური უსარგებლობის მიუხედავად მაინც თავის ნადეულების ნაგლეჯებზე მიემაგრებინათ ისინი.

მებატონე-მემამულის ჩაგვრას აორკეცებდა მიწადმოქმედებაში შექრილ კაპიტალიზმის ნელი, მაგრამ გადაუხრელი ზრდა, იგი აძლიერებდა გლეხობის გაბორცვებას არსებულ წესწყობილების წინააღმდეგ და უქმნიდა ნიადაგს გლეხობის რევოლუციის ელემენტების მომზადებას (იხ. ცხ. 41 გვ.)

1861—1866 ხუთწლედში მომხდარი გლეხთა მღელვარებანი პირდაპირი პასუხი იყო „შეწევნითა ღვთისათა“ 1861 წ. 19 თებერვლის მანიფესტით მონიჭებულ „თავისუფლებაზე“.

1866—1870 წ. ხუთწლედში გლეხთა მღელვარების დაცხრობა აიხსნება როგორც შთავრების მიერ მოძრაობის შეიარაღებული ძალით ჩახრჩობით, ისე იმითიც, რომ ამ წლებში გლეხობამ თავი გაინთავისუფლა უშუალო ბატონყმობისაგან და გაზოიყენა ის შესაძლებლობანი, რომელნიც „მინიჭებული ჰქონდა“ გლეხურ მეურნეობას „19 თებერვლის დებულებით“.

ეს შესაძლებლობანი ისე მალე იქმნა ამოწურული, რომ 1871 წლიდან გლეხთა მოძრაობას ხელახლიდ გაცხოველება ეტყობა. საიჯარო ფასების ზრდა (80-იან წლებისათვის საიჯარო ფასები გაორკეცდა), გადასახადების მძიმე უღელი და სხვ. 70-იან წლებში დაწყებულ კრიზისის პირობებში საუკეთესო ნიადაგს წარმოადგენდნენ გლეხობის მღელვარების გასაძლიერებლად. გლეხობა თანდესთან ხმას იმაღლებს და მიწების ხელახლად დაყოფას მოითხოვს.



წ ლ ე ბ ი	რიცხვი იმ გუ- ბერნიებისა, სა- დაც ადგილი ჰქონდა გლეხთა მოძრაობას	ევროპის რუსე- თის გუბერნიე- ბის საერთო რიცხვის პრო- ცენტი
1861—1865 . . . .	45	90
1866—1870 . . . .	4	8
1871—1875 . . . .	6	12
1876—1880 . . . .	10	20
1881—1885 . . . .	27	54
1886—1890 . . . .	2	4
1891—1895 . . . .	8	16
1896—1900 . . . .	24	48
1091—1904 . . . .	42	84

მთავრობის მიერ 1870 წ. 16 ივნისს გამოცემულ ცირკულიარ-ში ნათქვამია:

„ამ რამდენიმე ხნის წინად ხალხში გავრცელდა ის ცრუ აზრი, მითომ მოსალოდნელი იყოს მიწების ხელახალი დაყოფა. ხელმწიფე-იმპერატორის განსაკუთრებული ბრძანების გამო ვაცხადებ, რომ არც ეხლა, არც შემდეგში არაფეთარი დამატებითი მიწის ნაჭრები არ მიემატება და არც შეიძლება მიემატოს გლეხობის მიწის ნაკვეთებს. საკუთრების უფლების დამცავ ჩვენი კანონების არსებობის დროს ასეთი უსამართლობა არას დროს არ მოხდება, რომ კანონიერი წესით ვისთვისმე დამტკიცებული მიწა ჩამოერთვას კანონიერ მფლობელს და სხვას გადაეცეს“.

მაგრამ მემამულეების მიწის საკუთრების მტკიცედ დამცველი მთავრობა იძულებული იყო დაეთმო ამოგარდნილ ქარიშხლისათვის. როგორც მუშები ჰგლეჯდნენ ხელიდან თვითმპყრობელობას ამა თუ იმ საფაბრიკო კანონებს, ისე გლეხთა გაძლიერებული მოძრაობა შეიქმნა მიზეზად 80-იან წლებში ზოგიერთი ღონისძიებების გატარებისა. 1881 წელს საკანონმდებლო წესით იქნა გაუქმებული გლეხობის დროებით ვალდებული მდგომარეობა; ჩამოეწერა გლეხობას გადასახადების დაგროვილი წარჩენები (რაც იმის მაჩვენებელია, რომ გლეხები უზომოდ იყვნენ დაბეგრნილი); შემცირდა გამოსაყიდი გამოსაღები (რაც იმას ამტკიცებს, რომ გამოსაყიდი თანხა ყოველ ზო-



მის ფარგლებს იყო გადაქარბებული); შეტანილი იყო ზოგიერთი ცვლილებანი გადასახადების აკრეფის საქმეში. 1883 წელს დაარსდა საგლეხო ბანკი, მაგრამ პრაქტიკაზე მისი როლი იმაში გამოიხატება, რომ მემამულეებს კარგ ფასებში გაეყიდათ თავიანთი მიწები. საერთოდ მეფის მთავრობას არ შეეძლო რაიმე ზომის ვატარება ისე, რომ ზედ მემამულეებზე „ზრუნვის“ ბეჭედი არ დაესვა.

80-იან წლების მეორე ნახევარში ჩამოვარდნილი სიწყნარე იყო სიწყნარე ქარიშხალის წინ.

1891 წლიდან გლეხობის მოძრაობის ტალღა უფრო და უფრო მძლავრად იშლება. 1898 წ. 17 ივლისის ცირკულიარში შინაგან საქმეთა მინისტრი სწერს:

„შინაგან საქმეთა სამინისტროში მიღებულ ცნობებიდან სჩანს, რომ უკანასკელ დროს ზოგიერთ გუბერნიებში, უმთავრესად კი სამხრეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთში ადგილი აქვს გლეხობის არეულობას, რაც გამოიხატება მემამულეთა მინდვრების და საძოვრების წახდენაში, სადაც ერეკებთან საქონელს და თან აყოლებენ კეტებით და რკინის ორთხილებით შეიარაღებულ ყარაულებს, თავს ესხმიან მემამულეთა ტყეების ყარაულებს და დარაჯებს. სჩნებავენ მემამულეთა ტყეებს და წინააღმდეგობას უწევენ ტყის ყარაულებს, როდესაც მემამულეთა მცველები ატუსაღებენ გლეხების ოთხფეხ საქონელს, განთავისუფლების მაზნით გლეხები სოფლებურად თავს ესხმიან მიწის მფლობელთა ეკონომიებს და სახლკარს, იყოფენ მათ სამეურნეო და საცხოვრებელ შენობებს, სცემენ და ასახიჩრებენ მოსამსახურეებსა და ყარაულებს. ასეთ უწყესობას ზოგიერთ შემთხვევებში თან სდევდა უწყესობის ჩასაქრობად გამოცხადებულ ხელისუფლებისათვის შეიარაღებული წინააღმდეგობის გაწევა და პოლიციის პირთა ცემა და დაჭრა. ადგილობრივი ხელისუფლება უღონო იყო რაიმე წინააღმდეგობა გაეწია გლეხობის თავხედობისა და თვითნებობისათვის, რადგან ემინოდა გლეხობის ძლადობისა და ამიტომ მომეტებულ შემთხვევებში უმოქმედობას იჩენდა“.

როგორც მემამულეთა მთავრობას შეშვენის, რუსეთის მთავრობაც გლეხთა მღელვარების აღსაკვეთად ძველ, გამოცდილ გზას დაადგა. სოფლის ხალხის მასა საგანგებო რეჟიმს დაუშორილია: აპატიმრებდნენ და ასახლებდნენ ყველა „საეჭვო“ პირებს; სამხედრო რაზმების ძალით აღელვების ჩანასახსავე სპობდნენ; პოლიციის „მზრუნველობა“ უმაღლეს წერტილს აღწევდა.

მაგრამ რეპრესიებით არ შეიძლება იმ მოძრაობის ჩახრჩობა, რომელიც დამონების და პოლიციური თვითნებობის ნიადაგზე იყო აღმოცენებული. რეპრესიებისა და პოლიციურ „მზრუნველობას“ შეეძლოთ დროებით შეეჩერებინათ მღელვარებას აფეთქება და არა სავსებით აცვალბინათ იგი, ისინი იცავდნენ გლეხობის ბრძოლის წარმომომბნადაც.



900-იან წლების დასაწყისში გლეხობის მღელვარება უკვე ევროპის რუსეთის გუბერნიების 84 პროც. მოედვა.

გლეხობის მოძრაობის ტალღის გაძლიერებას 900 იან წლების დასაწყისში იგივე მიზეზები ედო საფუძვლად, რომლებიც წინათაც იწვევდნენ გლეხურ მოძრაობას რეფორმის შემდეგი დროის რუსეთში. ეს მიზეზები იყო ბატონყმობის ნაშთები და, უპირველეს ყოვლისა, მემამულეთა მსხვილი მიწადმფლობელობა, რომლებსაც ასე წმინდათ იცავდნენ პოლიციელთა „მათრახებით“. ჩვენ უკვე ვიცით, თუ რა გავლენას ახდენდნენ ეს ნაშთები უამრავ გლეხობის მასის მეურნეობის განვითარებაზე. ამ საკითხის შესახებ ვ. ი. ლენინი სწერდა:

„ბატონყმობის ჩაგვრის საუკუნეებმა და რეფორმების შემდეგი დროის დაჩქარებული გალატაკების ათწლეულებმა უარესი სიძულვილი, გაბოროტება და თავგანწირვა გამოიწვიეს. მისწრაფება სახელმწიფო ეკლესიის და მემამულეთა მთავრობის ძირიანფესვიანად ამოგდებისა, მიწადმფლობელობის ყველა ძველი ფორმების და წესების მოსპობისა, მიწის გაწმენდისა, პოლიციურ-კლასობრივ სახელმწიფოს მაგივრად თავისუფალ და თანასწორუფლებიან წვრილ გლეხობის საერთო საცხოვრებლის დაარსებისა—ეს მისწრაფება წითელი ზოლივით არის გავლებული ჩვენი რევოლიუციის გლეხობის თვითეულ ისტორიულ ნაბიჯში“<sup>1)</sup>.

გლეხთა მოძრაობის გარეგნულ მხარეს მე-XX საუკუნის დასაწყისში საკმაოდ ნათლად გვისურათებენ შემდეგი ცხრილი. <sup>2)</sup>

წლები	შევიწიანი სარტყელი	არაშევიწიანი სარტყელი	სულ ევროპის რუსეთში
1900 . . . .	44	4	48
1901 . . . .	28	22	50
1902 . . . .	301	39	340
1903 . . . .	128	13	141
1904 . . . .	75	16	91
	571	99	670

გლეხები უმთავრესად მემამულეს ესხმოდნენ თავსა, გლეხობის ყველა რევოლიუციონურ გამოსვლების 65—66<sup>0</sup>/<sub>100</sub>—მკვლევარ-ისტორიკოსების გამოანგარიშებით,—მემამულეთა წინააღმდეგ ბრძოლას წარმოადგენდა. სამღვდლოებისა და კულაკობის წინააღმდეგ ბრძოლას ჯერ კიდევ შედარებით უმნიშვნელო ადგილი უჭირავს—სულ

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ. XII. გვ. 333, გამოც. მე-3 (რუსული).  
<sup>2)</sup> „1905 წ.“ მ. ნ. პოკროვსკის რედაქციით, გვ. 250.

4—5% გლეხობის გამოსვლების მთელი რიცხვიდან. უფრო დიდი პროცენტი მოდის ხელსუფლებასთან შეტაკებაზე (30%-მდე).  
მემამულეთა წინააღმდეგ გლეხების უმთავრესი ფორმები იყო: მამულების აკლება, დაწვა, ტყის გაჩეხვა, მოსავლის გატაცება (თესლისა და სურსათისა), მემამულეთა და მათი მოსამსახურეების ცემა და დაშინება, მემამულეებზე სასამართლოში ჩივილი, შუამდგომლობების აღძვრა და სხვ.

მე-XX საუკუნის დასაწყისში გლეხობის გამოსვლებში ცენტრალური ადგილი უჭირავთ პოლტავისა და ხარკოვის გუბერნიებში 1902 წელს მომხდარ ამბებს. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ გუბერნიების გლეხები ძლიერ ნაკლებად იყვნენ უზრუნველყოფილნი მიწით, მემამულეები სარგებლობდნენ ამით და უზომო იჯარას ახდევინებდნენ: ერთი დესეტინა მიწის იჯარაში აიძულებდნენ გლეხებს ზოგჯერ მემამულეთა სამი დესეტინა მიწის დამუშავებას. 1901-1902 წლებში ამ გუბერნიებში შიმშილი ჩანოვარდა. გლეხობის ისედაც გაჭირვებული მდგომარეობა საშინლად გაუარესდა. ამიტომ აქ საუკეთესოდ იყო მომზადებული ნიადაგი მღვლევარებსათვის. გლეხთა პირველი გამოსვლები დაიწყო 1902 წ. დასაწყისში.

„მოძრაობა, — სწერს ისტორიკოსი, — დიდი ძალით და ინტენსივობით მიმდინარეობდა; 5 დღის განმავლობაში აკლებული იყო პოლტავის გუბერნიაში 54 მამული და ხარკოვისაში — 28. მოძრაობაში მონაწილეობას იღებდა 108 სოფელი პოლტავის გუბერნიაში და 57 ხარკოვისაში, სადაც დაახლოვებით 150.000 სული ცხოვრობდა და ამათგან თითქმის ნახევარი მცხოვრებლები იღებდნენ მონაწილეობას მოძრაობაში.“<sup>1)</sup>

მოძრაობა იარაღით იქნა ჩაქრობილი. სამართალში მიცემულ (1902 წ. შემოდგომით) 960 კაცისაგან სასამართლოს დახურულმა კრებამ მხოლოდ 123 კაცი გაამართლა.

პოლტავისა და ხარკოვის ამბებს ის მნიშვნელობა აქვს, რომ მოძრაობაში ჩააბეს გლეხობის უამრავი მასივი და ამით გაელენა მოახდინეს სხვა გუბერნიების გლეხებზე; ეს ამბები ნიშანი იყო უკვე მოახლოვებულ გლეხურ რევოლუციისა.

## მუშათა მოძრაობა

მატირიალური-უფლებარივი მდგომარეობა მუშებისა  
1861 წლის რევოლუციის შემდეგ

რომ ნათლად წარმოვიდგინოთ ის მიზეზები, რომლებიც აიძულებდნენ რუსეთის მუშათა კლასს ბრძოლა ეწარმოებინა კაპიტალისტების წინააღმდეგ, საჭიროა წინასწარ გავეცნოთ რუსის მუშის შრომისა და ყოფაცხოვრების პირობებს 1861 წლის რევოლუციის შემდეგ.

1) „1905 წელი“, მ. ნ. პოკროვის რედაქციით, გვ. 811.



ერთ-ერთ თავის შრომაში ისტორიკოსი მ. ნ. პოკროვსკი ასე  
ახასიათებს რუს მუშის შრომასა და ყოფა-ცხოვრებას.<sup>1)</sup>

„მრეწველობასთან ერთად... იზრდებოდა სამრეწველო  
პროლეტარიატიც: მეტალურგიაში 1887 წ. მუშაობდა 103  
ათასი მუშა, 1897 წელს კი—153 ათასი; საფეიქრო დარგში  
1887 წ. ირიცხებოდა 309 ათასი მუშა, 1897 წ. კი—642 ათა-  
სი. ეს არმია იცვებოდა გაღატაკებულ გლეხობისაგან.

... ფაბრიკა იყო ის მაგნიტი, რომელიც სოფლის ღარი-  
ბებს იზიდავდა თავისკენ თვით დაშორებული ადგილებიდანაც  
კი; უკვე 1880 წ. მოსკოვის საფეიქრო ფაბრიკებში მხოლოდ  
მუშების  $\frac{2}{5}$  ნაწილი იყო მოსკოვის გუბერნიის მცხოვრებლები,  
დანარჩენები, თითქმის  $\frac{3}{5}$  მახლობელ გუბერნიებიდან იყვნენ—  
კალუგის, სმოლენსკის და სხვ. უკეტეს ნაწილს კავშირი არა  
ჰქონდა გაწყვეტილი გლეხობასთან—საბოლოოდ, შერჩენილი  
ჰქონდა თავისი სოფლის მეურნეობა და ზაფხულობით იქ მი-  
დიოდა სამუშაოდ; მაგრამ მომეტებული ნაწილი კი— $\frac{1}{4}$ -ზე მე-  
ტი (29%) მთელი წლის განმავლობაში მუშაობდა ფაბრიკებში.

რა პირობებში უხდებოდა ცხოვრება ამ ახალ საზოგადო-  
ებრივ ფენას?

მხოლოდ მეურნეობისათვის დაუფასებელ და უაღრესად  
კვალიფიციურ მუშებს ეძლეოდათ ცალკე ბინა 80-ანი წლების  
დასაწყისში: ჩვეულებრივი მუშათა მასა იძინებდა იქვე, სადაც  
მუშაობდა. მოსკოვის საფეიქრო ფაბრიკები მუშებს „თითქმის  
ყველგან“ სახელოსნოებში ეძინათ დაზგებზე. ერთ დაზგაზე—  
სიგრძით 2 მეტრიანზე და სიგანით  $1\frac{1}{2}$ -ზე—მთელ ოჯახს ეძი-  
ნა. ჭვეშააგებად ხმარობდნენ საკუთარ ტანისამოს, ან ქუქყიან  
რაიში ძონძებსა და ქილობებს. მაგრამ დიდი მტკერის გამო  
იმდენი რწყილი იყო საფეიქროებში, რომ მრავალმომთმინე  
რუსის მუშაც კი ვერ უძლებდა მათ და ზაფხულში ეზოში გარ-  
ბოდა დასაძინებლად. ზოგიერთ ალაგას იატაკიდან ორი მე-  
ტრის სიმაღლეზე, ქერქვეშ ბუდეებივით ხუთებს აკეთებდნენ  
მუშები, შიგა თავსდებოდნენ და ამ რიგად თავს აღწევდნენ რწყი-  
ლებს. ასეთ მოწყობილობას თითონ მუშები „შაშვის ბუდეებს“  
ეძახოდნენ.

ასე ცხოვრობდა მასა. მაგრამ თვით მუშათა „არისტოკრა-  
ტია“, რომელსაც საცხოვრებელ ბინად მიჩენილი ჰქონდა ცალ-  
კე ყაზარმა, ან ცალკე პაწია ოთახი ყაზარმასთან ოჯახის სა-  
ცხოვრებლად, ძლიერ შორს იყო ბურჟუაზიულ ცხოვრებაზე.  
აი როგორ აგვიწერს 80-ანი წლების საფაბრიკო ინსპექტორი  
მაშინდელი დროის მუშის პაწია ოთახს, რომელსაც თითო, ან  
ორ-ორი ფანჯარა ჰქონდა და დასახლებული იყო ორი ოჯახით;  
საკუთარი ოთახის მიღება მაშინ „არისტოკრატებისათვისაც“ კი  
ძნელი იყო: „შიგ მესვლისთანავე შენიშნავდით კედლების ორივე

1) პოკროვსკი მ. ნ., „Русская история в самом сжатом очерке“, ч. II,  
стр. 168—174.

მხარეს საწოლებს, ერთმანეთისაგან ფარდებით გადალობილს რადგან საწოლებში ორი ოჯახისა იყო; შემდეგ კედლებთანვე მოწყობილი იყო მცირეწლოვანთა დასაძინებელი ადგილები. ზოგიერთ მცირეწლოვანს ცალკე საწოლი მოეპოვებოდა, უმრავლესობას კი იატაკზე ეძინა; აქვე ნახავდით ჰერში ჩამოკიდებულ კალათს ჩვილი ბავშვებით; დანარჩენ ადგილზე თვითნებურ ოჯახს უდგას თავისი სასადილო მაგიდა; კუთხეებში ჩამოკიდებულია რამდენიმე ხატი თავისი ლამპრებით; კედლებზე იაფი სურათებია გაკრული, რომლებზედაც ჩვეულებრივ მეფის საგვარეულოს წევრები ჰხატებიან; სურათებს შუა ზოგიერთგან შეხვდებით უბრალო კედლის საათსაც. აქა-იქ პატარა ოთახებში ნახავთ ყვავილებს და ფარდებსაც ფანჯრებზე“.

ეს ღვთისმოსავი და ტახტის ერთგული პროლეტარიატი ისევე ცუდათ იკვებებოდა, როგორც ცუდად ცხოვრობდა. სამზარეულოებში ყველგან „წარმოუდგენელი სიბინძურე“ იყო. მუშათა სასადილოებში ისეთი სივიწროვე იყო (ზოგჯერ ორბაზრად სადილობდნენ—მაგიდებთან მიმსხდარი იყვნენ უფროსები, ხოლო მათ ზურგს უკან ფეხზედ იდგნენ ბავშვები) და ისეთი სქელი ორთქლი იდგა საკმელებისა და მოსადილეების ამონასუნთქისა, რომ „კაცი ერთბაშად ვერ გაარჩევდა, რა ხდებოდა აქა“. ჩვეულებრივ საკმელს შეადგენდა ბოლში გამოყვანილი ხმელი თევზი, დამარილებული და უმეტეს შემთხვევებში სუნდაცემული ხორცი, ხოლო თუ ახალ ხორცი ექნებოდათ, ეს უნდა „ჯიჯარი“—ხარის შიგნეული ყოფილიყო. ყველა ეს საწოლაგე მუშებს უნდა ეყიდნათ ფაბრიკის დუქანში და არა კერძო ბაზარზე.

რიგიან კვებას მოკლებული და საშინელ პირობებში მცხოვრები მუშა დადებული ჰყავდა ყოველგვარ ავადმყოფობას; მოსკოვის საფეიქრო ფაბრიკებში ათას მუშა ქალში 134 იყო ქლეჩით ავად. მაგრამ ყველა ამ ავადმყოფობებს ემატებოდა კიდევ ერთი, სპეციალურად პროლეტარული, — „ტრავმატიული ეპიდემია“, ასეთ სახელს უწოდებდნენ ექიმები ფაბრიკებში გაფრცელებულ კრილობების და დასახიჩრების მიღებას. აი მაშინდელი საფაბრიკო ინსპექტორის სიტყვებით დახატული ფაბრიკის ყოფა-ცხოვრების სურათი, რომელიც მაგვიითიბებს „ეპიდემიის“ მიზეზებზე. დანილოვის მანუფაქტურის „შესატრუსავ“ ნაწილში სდგას ორი მანქანა მრავალკბილებიანი ბორბლებითა, რომლებიც სხვადასხვა მიმართულებით ბრუნდებიან; ამ ორ მანქანას შორის დატოვებულია დაახლოებით 1/2 მეტრის სივანის გასავლელები, რომელზედაც ასობით ვადი-გამოდინან დღე ღამის განმავლობაში მუშები და მათ შორის მცირე წლოვანებიც; საკმარისია ოდნავი გაუფრთხილებლობა, — მეტადრე ამ განყოფილებაში არსებულ სიციხეში და ხმაურობაში, ერთი ნაბიჯის არასწორად გადადგმა და ვისმესთან შეხლა — და კაცი ადვილად მოჰყვება ბორბლების კბილებში და დამახინჯდება“.

სოკოლოვის მანუფაქტურაში ორი წლის განმავლობაში ფეიქრებ შორის ათას კაცზე დასახიჩრების 67 შემთხვევა მოდიოდა, მატყლის მწეწავთა შორის—250, ზეინკებს შორის—535 და ხარატებ შორის კი—625; ქვაბებზე მომუშავეებში ეს რიცხვი 750 აღწევდა; ორი წლის განმავლობაში ოთხი მუშიდან მარტო ერთი გადაჩრა ისე, რომ ქრილობა არა ჰქონდა მიღებულია.

ეკონომიურად მუშა სავსებით დამოკიდებული იყო ფაბრიკის მებატრონზე; ჯერ ერთი, რომ სამუშაოს მიმცემი მაშინ აძლევდა მუშას ხელფასს, როცა მოისურვებდა. ის მოვალეთ არა სთვლიდა თავის თავს განსაზღვრული ხელფასი მიეცა მუშისათვის განსაზღვრულ ვადაზე, მუშისაგან კი მოითხოვდა სამუშაოს ზუსტად შესრულებას და შეუბრალებლად აჯარიმებდა ყოველ ნაკლისათვის.

ერთ ვაცდენილ დღეში მუშას ორი დღის ხელფასს უჭერდნენ, დღის ერთ მეცამედში კი—მთელი დღისას. დასაჯარიმებელი მიზეზნი მრავალნი და მრავალმნიშვნელოვანი არიან—სწერდა მოსკოვის ინსპექტორი თავის ანგარიშში.—ასე, მაგალითად მანეთით აჯარიმებდნენ იმ მუშებს, რომლებიც კანტონაში ერთად გამოცხადდებიან რამდენიმე კაცი და არა ცალკაქვე; თუ ეს დანაშაული გაიმეორეს, მაშინ სრულიად ითხოვდნენ ფაბრიკიდან და 10 მანეთითაც აჯარიმებდნენ. მიხევეის ფაბრიკაში (მაუდის) დღემდის კიდევ ისე უყურებენ მუშებსა, როგორც ყმებსა; მაგალითად, ფულს... აძლევენ წელიწადში მხოლოდ ორჯერ ისიც იმდენს, რაც გადასახადების გასასტუმრებლად საჭირო (დანარჩენ მათ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებს ფაბრიკის დუქანი). გარდა ამისა კუთვნილი ფული მუშებს კი არ ეძლევათ ხელში, სოფლის და თემის სტაროსტებს ეგზავნებათ ფოსტითა. ამ რიგად მუშები მთელი წლის განმავლობაში უფულოდ არიან, დიდ ჯარიმას უხდიან საანგარიშო წიგნაკებით თავიანთ ფაბრიკას და ყველა ამას უკლებენ ხელფასიდან წლის დასასრულს საბოლოო ანგარიშის გასწორების დროს... „პეშკოვის ფაბრიკაში ორი განცხადება იყო გამოკიდული, ერთ მათგანში ეწერა: „ვინც ფაბრიკაში დადგა სამუშაოდ, მას უფლება არა აქვს ალაყაფის კარების გარედ გავიდეს; წესის დარღვევისათვის ერთი მანეთით იქნება დაჯარიმებული“. მეორეში ნათქვამი იყო: „რადგან ფაბრიკის მომუშავეები ბედავენ მებატრონეს შეწუხებას ფულის თხოვნით, ვაფრთხილებ მუშებს, რომ ფული 20 ნომებერზე აღრე არ გაიცემა (ჩვეულებრივი ვადა კი 22 ოქტომბერს იყო გასული); ვინც გაბედავს ამაზე აღრე ფულის მოთხოვნას, სრულიად იქნება დათხოვნილი ფაბრიკიდან“.

რაც ზემოდ იყო ნათქვამი, გვგონია იმას ბევრი რისამე დამატება აღარ დასჭირდება. ორიოდვე სიტყვას ვიტყვით მხოლოდ ხელფასზე და სამუშაო დღის ხანგრძლივობაზე.

მე-XIX საუკუნის 80-იანი წლებისათვის ასეთი ცნობები გვაქვს ფეიქრების ხელფასის შესახებ. სართავი ფაბრიკების მუშას — მამაკაცს გაუცდენლად თვეში 25 დღე რომ ემუშაენა ჯოჯოხეთურ პირობებში, საშუალოდ ხელფასად აიღებდა 10 მან. 18 კაპ., მუშა-ქალი კი 8 მან. 33 კაპ. მაგრამ ამ გლახაკის ხელფასსაც ვერ იღებდა სრულად მუშა. ხშირად ხელფასის ერთი ნახევარი ჯარიმებს უნდებოდა, მეო-კი — აბანოს, წამალს ხატების ლამპრის ზეთს და ზოგჯერ არქიელე-ბის პარაკლისებსაც კი ხმარდებოდა. ხელფასი მცირდებოდა აგრეთვე იმის გამო, რომ იგი მუშას ხელში არ ეძლეოდა და უკანასკნელი იძულებული იყო საჭირო საქონელი ევაჭრა ფაბრიკის დუქანში, რომლის ფასებიც ხშირად 20—30 პროცენტით სჭარბობდენ ბაზრის ფასებს.

აი ასეთი ხარჯების და ჯარიმების გამოკლების შემდეგ დარჩენილ და გაწყალბულ ხელფასს იღებდა მუშა გრძელ სამუშაო დღე-ში. მოსკოვის ვუბერნიის სამ მაზრაში სამუშაო დღის დღე-ღამის ნორმები ასეთი იყო:

სამუშაო დღის ხანგრძლივობა	რამდენ საწარმოში (პროცენტებში)
ნაკლები 12 „ „ საათისა დღე ღამეში.	10 ფაბრიკაში
12—12½ „ „	25,0 „
13—13½ „ „	44,0 „
14—14½ „ „	11,6 „
15 და მეტი „ „	5,4 „

ამრიგად სამუშაო დღის საშუალო ხანგრძლივობა 13—15 საათს უდრიდა დღე-ღამეში. საფეიქრო საწარმებში სამუშაო დღე 16 და ზოგჯერ კი 19 საათს აღწევდა დღე-ღამეში.

ამას უნდა დაემატოს მუშის უფლებობა და ფაბრიკანტების დაუსჯელი თვითნებობა და მაშინ წარმოგიდგებათ თვალწინ შიშვ-ლად რუსის მუშის მდგომარეობა.

დაბალი ხელფასი, გრძელი სამუშაო დღე, საცხოვრებელ ბინე-ბის საზარელი პირობები, მშვიერი მუცლით მუშაობა, მძიმე ავად-მყოფობანი, შრომის დაცვის არარსებობა, ფაბრიკანტის დაუნდობ-ლობა ამ დროს, როცა ძუშები უფლებებს იყენენ მოკლებულნი და არაფითარი კანონით დადგენილი შრომის ნორმები არ არსებობდენ, დაუსრულებელი ჯარიმები და სხვ. — აი იმ პირობების დახასიათება-რომლებშიაც ცხოვრობდა რუსის მუშა 40—50 წლის წინად.

ეს საზარელი მატერიალური-ყოფაცხოვრებითი პირობები, მუ-შის მოქალაქობრივი უფლებების გაუქმება და მწარმოებელის თვით-ნებობა — რამდენადაც ვითარდებოდა მსხვილი კაპიტალისტური ფაბ-რიკა და გარშემო იკრებდა მუშათა დიდ ჯგუფებს, იმდენად მეტად აიძულებდა მუშებს თავდავიწყებით შებრძოლებოდენ თავიანთ მჩაგვ-რელებს.



„ისინი ხედავენ, რომ თითოეული მათგანი ცალკე სრულად უძღვრია და სრული დაღუპვა შოელის კაპიტალის ქვეშ; ამიტომ მუშები ერთიანდებიან და იწყებენ აჯანყების მებატრონეთა წინააღმდეგ, იწყება მუშათა გაფიცვები“<sup>1)</sup>.

#### საბაზიციზო მოძრაობა

„ყველა ქვეყნებში მუშათა აღშფოთება იწყებოდა ცალკე აჯანყებებით... თავდაპირველად მუშებს არც კი ესმით, რას მოითხოვენ, არა აქვთ შეგნებული რისთვის იქცევიან ასე: ისინი პირდაპირ ამხნგრევენ მანქანებს, ანგრევენ ქარხნებს. მათ სურთ მხოლოდ აგრძობინონ მექარხნეებს თავიანთი აღშფოთება, ისინი სკდიან თავის შეერთებულ ძალებს, რომ თავი დააღწიონ აუტანელ მდგომარეობას, თუმცა ჯერ კიდევ არ იციან, რათ არის მათი მდგომარეობა ასე უიმედო და რა უნდა შეადგენდეს მათ მისწრაფებას“<sup>2)</sup>.

მუშათა მოძრაობის განვითარება, რომელსაც ჩვენ ეხლა ვეცნობით, უნდა გვაინტერესებდეს არა მარტო იმ მხრივ, თუ როდის, სად და როგორ ჩაიარა ამა თუ იმ გაფიცვამ, არამედ იმ მხრივაც, თუ ამ გაფიცვის დროს რამდენად შეიცნეს მუშებმა თავიანთი უიმედო მდგომარეობა და თავისუფლებისაკენ მიმდინარე გზები.

გავეცნოთ ჯერ გაფიცვის მოძრაობის საერთო სურათს, რომელიც საქირო მასალას მოგვცემს ზოგად დასკვნების გამოსაყვანად. ამ მიზნით ვისარგებლოთ მ. ნ. პოკროვსკის ისტორიით: „Русская история в самом сжатом очерке“ (გამოცემა მეექვსე, გვ. 176 და შემდეგ) და ლ. მარტოვის წიგნით: „Пролетарская борьба в России“ (გვ. 83 და შემდეგი).

„70-იანი წლების პირველ ნახევარში გაფიცვები უფრო და უფრო ხშირდება რუსეთის ყველა კუთხეებში—კრენგოლმის მანუფაქტურაში ნარვის მახლობლად, კოსტრომაშიაც, მოსკოვშიაც, სამხრეთ რუსეთშიც და ვილნოს გუბერნიაშიც. ძირითადი მიზეზი ერთი და იგივეა—ყველგან ბრძოლაა ხელფასისათვის და მუშები იმდენად ხელფასის მომატებას არ ითხოვენ, რამდენადაც ითხოვენ, რომ საერთოდ ფასი ეძლეოდეთ მათ მუშაობაში, ვინაიდან ზოგიერთი მწარმოებლები დროზედ არ აძლევდენ ხელფასს და თან ჯარიმების სახით მუშის ხელფასის საგრძნობ ნაწილს იტოვებდენ თავისთვის. ეს არის მიზეზი, რომ 80-იან წლების ნახევარებში ყოველ გაფიცვის დროს უექველად ვხვდებით პროტესტს ჯარიმების წინააღმდეგ. გაზეთების მიხედვით თუ გამოვიანგარიშებთ, 1865 წლიდან 1875 წლამდე გაფიცვებში მონაწილეობა მიიღო 20 ათასამდე მუშამ, ნამდვილად კი გაფიცულთა რიცხვი მეტი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც პროვინციულ გაზეთებს არ შეეძლოთ კრინ-

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ. II, გვ. 755 (ქართული გამოცემა).

<sup>2)</sup> ლენინი, ტ. II, გვ. 795 (ქართული გამოცემა).

ტი დაედრათ გაფიცვების შესახებ. განსაკუთრებით 1878 წლიდან განშირდა გაფიცვები პეტერბურგში. მუშათა მოძრაობის ისტორიკოსები რუსეთში 1878—1880 წ. აღნიშნავენ 29 გაფიცვას, სადაც მონაწილეობას იღებდა 30—35 ათასი მუშა.

1878—1879 წლების შემდეგ თავი იჩინა სამრეწველო კრიზისმა, რომელიც სამხედრო შეკვეთების მიღების გამო შესაძლებელად ხდიდა ფაბრიკანტების მიერ მუშების უზომო ექსპლოატაციას და მათი უფლებების შეზღუდვას იმ ზომამდე, სადამდისაც წინად რუსეთშიაც კი არ მისულა ასეთი შევიწროება. კრიზისის გავლენით მოხდენილმა წარმოების შემოკლებამ მუშების უამრავ რიცხვის სიცოცხლის თვითმპყრობელად გადააქცია მწარმოებელი: „არ გინდა ჩემ პირობებში მუშაობა—წადი, სადაც გინდა; უშენოდაც იმდენი მუშები მყავს, რომ არც კი მესაჭიროება“.

„კრიზისი გავრძელდა 80-იან წლების მთელ პირველ ნახევარს და ექვსი წლის (1881—1886) განმავლობაში რუსეთის ძუშათა მოძრაობის ისტორიკოსები აღნიშნავენ 48 მსხვილ გაფიცვას, სადაც 80 ათასამდე მუშა იღებდა მონაწილეობას. ამათგან ყველაზე სამახსოვრო იყო ცნობილი „მოროზოვის ფაბრიკის მუშების გაფიცვა“ 1885 წლის იანვარში ორეხოვო-ზუევში მოროზოვის ფაბრიკაში; ეს გაფიცვა პირველი წარმატება იყო რუსეთის მუშათა მოძრაობაში, თუმცა გარეგნულად ფაბრიკანტის გამარჯვებით დასრულდა.

გაფიცვა დიდი თავდაპერილობით და დაბეჯითებით ჩატარდა. გაფიცვის დამწყებებმა ფეიქარმა მამაკაცებმა მოახერხეს „სამუშაოდან მოხსნა“ ფეიქარ-დედაკაცებისა, შემდეგ დამრთველებისა, ბოლოს მღებავებისა და მთელი წარმოება დადგა. მოისენკო და ვოლკოვი (მუშები იყვნენ.— ლ. ბ.) ჯორჯედენ გაფიცულებს არაერთარ ძალადობისათვის არ მიემართათ, მაგრამ ისე ძლიერ იყვნენ გაბრაზებული პროლეტარული მასები აღმშენებლობის წინააღმდეგ, რომ მოროზოვის ხელის შემწყობთა ბინები საგრძნობლად დაზარალდნენ. მოძრაობამ ისეთი მრისხანე ხასიათი მიიღო, რომ ქვეითა ჯარის ორი ბატალიონი და მთელი ყაზახების პოლკი გამოიწვია აქა ვლადიმირის გუბერნატორმა (გაფიცული იყო 8 ათასამდე კაცი). მაგრამ მუშები ჯარმაც ვერ შეაშინა და ფაბრიკანტის წინაშე დათმობაზე არ წავიდნენ. მოროზოვმა უკან დახევა დაიწყო, მუშების ასეთი ერთსულლოვანი იერიში, რომ დაინახა. 11 იანვარს გაფიცულებმა (გაფიცვა დაიწყო 7 იანვარს) წითელი დროშებით გაიარეს, მაგრამ როდესაც მუშების რწმუნებულებმა დაპატიმრებულნი იქნენ, გაანთავისუფლეს იგინი პატიმრობიდან. მხოლოდ ყაზახების და ქვეითი ჯარის მიერ რამდენჯერმე გამართულმა ცემა-ტყეპამ და 600 კაცის დაპატიმრებამ გასტეხა გაფიცულების გმირული წინააღმდეგობა. მუშაობა 14 იანვარს განახლდა, მაგრამ 8 ათასი კაციდან სამუშაოზე მარტო 800 გამოცხადა.

90-იანი წლების დასაწყისისათვის გაფიცულები არამც თუ არ შემცირდა, პირიქით, უფრო გაძლიერდა და გაფართოვდა. თუ 80-იანი წლების დასაწყისიდან ხუთი წლის განმავლობაში გაფიცვე-

ბში 80 ათას კაცს მიელო მონაწილეობა, ეხლა მარტო ერთ 1895 წელში 45 ათასი კაცი გაიფიცა, ხოლო შემდეგ ხუდწოდში (1895—1899) გაფიცულთა რიცხვი ნახევარ მილიონამდე (434 ათასი კაცი).

1896 წლის ფეიქართა ცნობილ პეტერბურგის გაფიცვით საფუძველი დაედო ნამდვილ „გაფიცვების ეპიდემიას“.

1896 წლის გაზაფხულზე გაფიცვების მოძრაობა მოედო პეტერბურგის სართავ-საქსოვი წარმოების მთელ მუშათა მასებს, 1896 წლის მაისის მეორე ნახევარში გაიფიცა ამ წარმოების 35.000 მუშა და სხვადასხვა საერთო მოთხოვნები წარადგინეს—მათ რიცხვში სამუშაო დღის 10 საათამდე შემოკლება. გაფიცვამ თვეზე მეტი გასტანა, გაფიცულებს დიდი სიმტკიცე ემჩნეოდათ, საკვირველ თავდაჭერილობას და სიმშვიდეს იჩენდენ, მიუხედავად პოლიციის, ჟანდარმების და საფაბრიკო ინსპექციით პროვოკატორულ მოქმედებისა.

პეტერბურგიდან გაფიცვა გადავიდა მოსკოვში და ცენტრალურ სამრეწველო რაიონების სხვა ქალაქებში (კოსტრომაში, სერპუხოვში, იაროსლავში, ორეხოვო-ზუევში, გუს-მალცევოში, ივანოვო-ვოზნესენსკში). დასავლეთ მხარეში გაფიცვა მოედო ხელოსან მუშების მასებს; ლიბავში და რიგაში გაიფიცა მსხვილი მექანიკური ქარხნები; ვარშავაში გაფიცვის მოძრაობა საფაბრიკო და ხელოსანთა ყველა დარგებს მოედო და შემდეგ პოლონეთის სამთომადნო რაიონში გადავიდა. სამხრეთში მოძრაობა ვითარდება კიევიში, ოდესაში, ეკატერინოსლავში, ღონის რაიონის რამდენიმე ადგილზე და კავკასიაში გადადის. ურალზე მუშათა დარაზმულ მოძრაობას ადგილი ჰქონდა ზლატოუსტის სახელმწიფო თოფ-იარაღის ქარხანაში, სადაც მუშები რვა თვის განმავლობაში მტკიცედ იბრძოდნენ 8 საათიანი სამუშაო დღის შემოსაღებად.

1898 წლის დამლევს პეტერბურგის ფეიქართა მოძრაობა დიდი გაფიცვით დამთავრდა მაკსევილის და პალის ქარხნებში, სადაც მუშები თავს იცავდნენ და სასტიკ წინააღმდეგობას უწყევდენ გაათორებულ პოლიციის ძალადობას და დამარცხებულ იქნენ მხოლოდ სამხედრო ძალებით. გამარჯვებულებმა საშინელი წამება მიაყენეს მუშებს და ბევრი სიცოცხლესაც გამოასალმა ამ წარმოებამ. შემდეგ დაიწყო მუშების გასამართლება, რომელიც დასრულდა სასამართლოს მიერ მუშებისათვის მეტად სასტიკი ჯანაჩენების გამოტანით.

სხვა ქალაქებში მოძრაობა არ შეწყვეტილა 90-იანი წლების დამლევამდე.

დიდი ამბები მოხდა 1899 წ. ქ. რიგაში, როდესაც აქ ჯუტის ფაბრიკის მუშების გაფიცვამ იფეთქა. პოლიციის უხეშ ძალადობას რიგის პროლეტარიატმა გაფიცვით და ჯართან ქუჩებში ენერგიული ბრძოლით უპასუხა. ბევრი დაჭრილი და დახოცილი დარჩა მაშინ რიგის ქუჩებში.

მთავრობის ძალადობა და კაპიტალისტების უსულგულო ჯიუტობა უფრო მეტად ამჭიდროვებდა მუშათა მასებს, მებრძოლ სულს უღვიძებდა და იმ დისციპლინას უნერგვდა, ურომლისოდაც შეუ-



ძლებელი იყო კაპიტალისა და მისგან წარმოშობილ სილატაკისაგან დაბეჩაფებულ და წამებულ პროლეტარიატის აღორძინება. სწავლულნი ცვო ბრძოლაში მოპოებულმა წარმატებამ ჩაუნერგეს შეგნება იმ ძალისა, რომელსაც წარმოადგენს შეერთებული პროლეტარიატი. თვითეული ახალი გაფიცვა და მთავრობის თვითეულ ჩარევა გაფიცვებში ახალი გაკვეთილი იყო პროლეტარიატისათვის და ამ გაკვეთილების ნაყოფი აშკარად მოსჩანდა მთავრობისადმი გაძლიერებულ სიძულვილში. ფართოდ იკიდებდა ფეხს პროლეტარიატის შორის თავის კლასობრივის მთლანობის და მთელი პროლეტარიატის ინტერესების ერთობის შეგნება მიუხედავად პროფესიისა, ეროვნებისა და სარწმუნოებისა. ეს შეგნება იყო ის საფუძველი, რომელზედაც ეწყარებოდა პოლიტიკური ბრძოლის აუცილებლობა და მთელი კლასის ბრძოლა სახელმწიფოს ხელისუფლების დასაპყრობად. თავისი კლასობრივი მთლანობის შეგნების ნიშანი იყო ის თანავრძნობა, რომლითაც პროლეტარიატი შეხვდა მასის დღესასწაულის იდეას. იმ მცირე რიცხოვანი წრეებიდან, რომლებიც 90-იან წლების დასაწყისში ფარულ კრებებზე იხდიდნენ მაისის დღესასწაულს, ეს იდეა ახლა მასებში იყო გაომსული. პოლონეთის, ლიტვის და რიგის მუშები მასიური გაფიცვებით ხვდებოდნენ 1 მაისს და ქუჩებში დემონსტრაციებს ახდენდა. შუაგულ რუსეთში პირველი დიდი საპირველმანისო დემონსტრაცია ხარკოვში მოხდა 1900 წ., როდესაც ამ დემონსტრაციაში მონაწილეობა მიიღო ყველა ქარხნებმა და ფაბრიკებმა.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდათ საპირველმანისო დღეებს პეტერბურგში 1901 წელს. გაიფიცა ობუხოვის ქარხანა, და როდესაც ადმინისტრაციამ დევნა დაუწყო „მოთაფეებს“, ობუხოველებმა უპასუხებს გაფიცვით, რომლებმაც ძლიერი შეტაკება გამოიწვია შეიარაღებულ ძალებთან. მთავრობის „გამარჯვება“ ნაყიდი იყო მრავალ დაჭრილთა და დახოცილთა ფასით, მაგრამ „ობუხოველი მუშების“ თავდაცვამ, მუშების მიერ თავისი პოზიციების დაცვის, ობუხოველებისათვის მუშა-ქალების მიერ დახმარების და მათი გამბედაობის ამბავმა ახალი რევოლუციონური სული ჩაბერა მუშათა მასებს. „ძირს თვითმწყობელობა“ — გაისმოდა ობუხოვის თავდამცველთა შორის და ამ სიტყვებისავე ძახილით ებრძოდნენ ვიბორგის მხარის მუშები 1 მაისს გზაზე გადაღობილ პოლიციის რაზმებს. ობუხოველებზე ძალადობის ხმარებამ სხვა ქარხნებშიაც გამოიწვია მოძრაობა, რომელიც არ შეწყვეტილა მთელი ზაფხულის განმავლობაში.

დემონსტრაციები არ შეწყვეტილა მთელი 1901—1902 წლის ზამთრის განმავლობაშიც. მრავალ ქალაქის ქუჩებში ფრიალებდა წითელი დროშები და გაისმოდა რევოლუციონური სიტყვები. „დამამშვიდებლებს“ სიმკაცრე ემატებოდა და ხალხი კი, ამ სიმკაცრით გამწვავებული, შეიარაღებულ წინააღმდეგობის გაწევასე გადადიოდა.





როსტოვის რკინის გზის სახელოსნების გაფიცვა ისტორიულ ამჟამად გადაიქცა მთელი რუსეთისათვის, რადგან ისეთი ლიტიკური მოძრაობა გამოიწვია, რომელშიაც მთელი ქალაქი იღებდა მონაწილეობას. საქმე იმაშია, რომ რსდმპ დონის კომიტეტის ხელმძღვანელობით მუშები ბრძოლის ახალ ფორმაზე გადავიდნენ. წინანდელ დემონსტრაციების ადგილი ახლა ცის ქვეშ გამართულმა მიტინგებმა დაიჭირეს; რევოლიუციონური სიმღერების და ძახილის მაგივრად ვაისმოდა სიტყვები პოლიტიკურ და სოციალურ თემებზე. გაფიცულთა მიტინგებმა მთელი ქალაქის ყურადღება მიიპყრეს. მათი გავლენით მუშაობა დასტოვეს როსტოვის ყველა საწარმოთა მუშებმა იმ მიზნით, რომ თავისი სოლიდარობა გამოეცხადებინათ გაფიცულ რკინის გზებისათვის. ურიცხვი ხალხი სულგანაბული უგდებდა ყურს დონის კომიტეტის ორატორების სიტყვებს, რომლებიც უხსნიდნენ მას თვითმყრობელობასთან ბრძოლის საჭიროებას და მუშათა მოძრაობის ამოცანებს.

ადგილობრივი ხელისუფლება დაიბნა: ის შეჩვეული იყო ათას კაცისაგან შემდგარ დემონსტრაციების „გარეკვას“, მაგრამ ერთ მოედანზე ათიათასობით თავმოყრილი ხალხის გარეკვა კი ვერ მოეხერხებინა. ერთი კვირა გავიდა მიტინგების დაწყებიდან, ვიდრე მთავრობა „მთელი სისასტიკით“ დაიწყებდა მოქმედებას და მოიმარჯვებდა იარაღს, შემდეგში კი ხელისუფლება ცდილობდა არ დაეშვა ახალი კრებები და თავის დროზე დაეჭირა ზოგიერთი ხელმძღვანელები, მაგრამ „როსტოვის ნოემბრის დღეებმა“ უკვე მოასწრეს თავისი მძლავრი გავლენის მოხდენა და აშკარად ცხადად ჰყვეს პოლიტიკურ მოძრაობაში უამრავ მასების ჩაბმის შესაძლებლობა. მეორე მხრივ, როსტოვის ნოემბრის დღეების მაგალითი მიუთითებდა საყოველთაო გაფიცვაზე, როგორც ბრძოლის ახალ საშუალებაზე. და სწორედ ამ ფორმით მოხდა პროლეტარიატის ახალი გამოსვლა.

იგი ერთსა და იმავე დროს ორ ადგილზე დაიწყო: ბაქოში და ოდესსაში. მოძრაობას ერთი-ერთმანეთზე უერთდებოდნენ ახალი პუნქტები. აქაც და იქაც პროლეტარულმა სოლიდარობამ ათიათასობით წაახალისა მუშები დაეტოვებინათ სამუშაო და დაეწყათ საყოველთაო გაფიცვა. ამას მოჰყვა მრავალრიცხოვანი მიტინგები, რომლებშიაც მოძრაობა წინ უსწრებდა თავის წმინდა ეკონომიურ ფორმას. რევოლიუციონურმა ორგანიზაციებმა დაუმტკიცეს მასებს თვითმყრობელობასთან ბრძოლის ატყვილებლობა, ხოლო ხელისუფლების ყოველდღიური ძალადობა კი არწმუნებდა მასებს რევოლუციონერების სიმართლეში.

ოდესის და ბაქოს საყოველთაო გაფიცვები მთელ სამხრეთს აღელვებდნენ, მოძრაობას ახალ-ახალი პუნქტები უერთდებოდა. გაფიცვა ყველგან საყოველთაო იყო. ყველგან დემონსტრაციები და დიდი მიტინგები იმართებოდა. მუშები აქ სხვადასხვა მოთხოვნებს აყენებდნენ და ყველაზე წინ კი რვასათიან სამუშაო დღის მოთხოვნას. იმდენად დიდი იყო მასების პოლიტიკური აღტყინება, რომ მარტო ეკონომიურ მოთხოვნათა შესრულებით არა კმაყოფილდებოდა:

ხშირად ფაბრიკა-ქარხნების მეპატრონეები უსრულებდნენ მუშაკთა ეკონომიურ მოთხოვნებს, მაგრამ უკანასკნელი ძაინც განაგრძობდნენ გაფიცვას. ამის მაგივრად ახლა პოლიტიკურ უფლებებს მოითხოვდნენ და ძახილი „ძირს თვითმყრობელობა“ გაისმოდა ყველა კრებებზე. მუშები გრძნობდნენ თავიანთ გამოსვლების ძალას, ეს გრძნობა აღფრთოვანებდა, ყოველგვარ გაჭირებას ათმენინებდა და გაბედულად ამხედრებდა მათ სალდათების მიერ მოშვერილ თოფების წინააღმდეგ. მთელი ივლისის და აგვისტოს განმავლობაში მუშათა მასების ამ მძლავრ მოძრაობას ჰქონდა მიპყრობილი საყოველთაო ყურადღება. გონებრივი სიბეცით შეპყრობილნიც კი ჰხედავდნენ, რომ ახლოვდებოდა ძველ წყობილებასთან ხელჩართული ბრძოლის დრო და ამ ბრძოლაში პროლეტარიატი გამოიჩინდა დევ-გმირულ ძალას!! \*)

### მუშათა მოძრაობის ეტაპები

მუშათა მოძრაობის ზემოდმოყვანილი აღწერა შესაძლებლად ხდის ამ მოძრაობის რამდენიმე ეტაპის დასახვას.

პირველ ეტაპს შეადგენს 70-იანი წლების პერიოდი და 80-იანი წლების დასაწყისი. რა ხასიითისაა ამ პერიოდის მუშათა გაფიცვები?

უმეტეს შემთხვევაში ისინი არიან სტიქიური ხასიათის გაფიცვები, რომელთაც ხშირად მოსდევდა მანქანების მტკრევა, შენობების, კანტორების და ფაბრიკის აღმინისტრაციის ბინების ნგრევა. ეს იყო ფაბრიკანტისაგან დაჩაგრულ და მთავრობისაგან უფლება ახდით მასის გულისწყრომის აფეთქება—იი რას წარმოადგენდა გაფიცვები ამ ეტაპში. აქ არა სჩანს არც ორგანიზატორი, არც ხელმძღვანელი. აქ მხოლოდ მასის გულისწყრომის აფეთქებაა და არავითარ ორგანიზაციულ ძალას ადგილი არა აქვს.

გაფიცულების დაბალი პოლიტიკური დონის დამამტკიცებელია, მაგალითად, მათი ისეთი მოქმედება, როგორც მთავრობის აღმინისტრაციის მოხელეებისადმი საჩივრებით მიმართვა. ქალაქის ახალი ფაბრიკის მუშები (პეტერბურგში) ვერ პოულობენ „სამართალს“ გრადონაჩალნიკთან და მეშვედრეს მიმართავენ საჩივრითა. საჩივარი ასე იწყება: „ჩვენ, ქალაქის ახალი ფაბრიკის მოუტყუებელი მუშები მოგმართავთ საჩივრით თქვენს უმალღესობას ფაბრიკის მეპატრონეებისა და პოლიციის მხრივ შევიწროების გამო“—თხოვნა ამ სიტყვებით თავდებოდა: „მოგმართავთ თქვენ, როგორც შვილები მამას. თუ ჩვენი სამართლიანი მოთხოვნები დაკმაყოფილებული არ იქნება, მაშინ გვეცოდინება, რომ ჩვენ არავითარი იმედი არ უნდა გვქონდეს, არავინ გვიწევს მფარველობას და მხოლოდ საკუთარ ძალას უნდა დავიყრდნეთ“.

ჩვენა ვხედავთ, რომ მუშებში აღმოფხვრილი არა ყოფილა რწმენა მეფისადმი; მაგრამ პოლიციისა და ფაბრიკანტების კავშირს კი უკვე გრძნობენ მუშები.

\*) მარტოვი ლ. „პროლეტარული ბრძოლა რუსეთში“, გვ. 83—126.

მეორე მხრივ, ამ ეტაპის გაფიცვები უშთაერესად თავდაც-  
ვითი ხასიათისანი არიან. ეს სიანს გაფიცულების მიერ წაყენებულ  
მოთხოვნებიდან: შრომის ძველი პირობების დაცვა, ე. ი. მღვანე-  
რობის გაუარესების დაუშვებლობა, — ასეთი ხასიათის იყო წარდ-  
გენილ მოთხოვნათა უმეტესობა. ყოველ გაფიცვის დროს მოთხოვნე-  
ბის უშთაერეს საგანს წარმოადგენს ხელფასის ნორმების და ხელ-  
ფასის გატემის მოწესრიგების საკითხი. დამახასიათებელია აგრეთვე  
ის გარემოება, რომ მუშები თითქოს „ურიდგებიან“ ჯარიმების სის-  
ტემას, მოითხოვენ მარტო თვითნებობის შეზღუდვას და ჯარიმების  
დროს, ჯარიმებზე განსაზღვრას და იმ მოქმედებათა განმარტებას,  
რომლის ჩამდენსაც შეიძლება ჯარიმა დაედვას. პოლიტიკურ მო-  
თხოვნითობებს გაფიცულები, წესისამებრ, არ არღვევენ.

პირველ ეტაპის გაფიცვების განსაკუთრებულ თვისებებს შეა-  
დგენს აგრეთვე მათი დაქსაქსეა. ამ დროის ცალკე საწარმოთ  
მუშების საგაფიცვო მოძრაობა მიმართულია მარტო ამ საწარმოთა  
მფლობელების და აღმინისტრაციის წინააღმდეგ. ეს ჯერ კიდევ არ  
წარმოადგენს ერთი კლასის მოძრაობას მეორის წინააღმდეგ; ეს  
არის მუშების ცალკე რაზმების ბრძოლა ბურჟუაზიული კლასის  
ცალკე წარმომადგენლების წინააღმდეგ.

მაგრამ ამ პერიოდში უკვე მოსჩანს ახალი ეტაპის ჩანასახი  
მუშათა მოძრაობაში. შეგნების, დარაზმების და კლასობრივი სოლი-  
დარობის ელემენტები — აი რა ისახებოდა „ახლად“ რუსეთის მუშა-  
თა მოძრაობაში.

1885 წლის მოროზოვის ფაბრიკის მუშების გაფიცვა თითქოს  
გარდამტეხი მოქმენტი იყო, საიდანაც დაიწყო მუშათა მოძრაობაში  
ახალი ეტაპი, ხოლო ნამდვილი თავისი სახე ამ ეტაპმა 90-იან წლებ-  
ში მიიღო.

რა ხასიათის იყო მოროზოვის ფაბრიკის გაფიცვა?

უპირველეს ყოვლისა იმით განირჩეოდა ის წინანდელ გაფი-  
ცვებიდან, რომ თავის დაწყებიდანვე მას ხელმძღვანელობას უწყვე-  
დნენ მუშებისა და მოწინავე წარმომადგენლებისაგან გამოყოფი-  
ლი პირნი. ასეთებია ვოლკოვისა და მოისეენკოს ფაბრიკები.  
მოროზოვის ფაბრიკის გაფიცვაში ნათლად მოსჩანს დარაზმულობის  
და მისი შეგნებულად მამართვის ელემენტები.

მაგრამ მოროზოვის ფაბრიკის გაფიცვაში ყველაზე შესანიშნავი  
ის არის, რომ ამ ქარხნის მუშების შესახებ მოთხოვნების გარდა  
წარდგენილია ისეთი მოთხოვნებიც, რომლებიც საყოველთაო მუ-  
შებისათვის. სახელდობრ, მოთხოვნებში აღნიშნულია ხელფასის, ჯა-  
რიმების, დაქირავების, შრომის დაცვის და სხვ. პირობების საქანონ-  
მდებლო გზით მოწესრიგება.

აი ამ მხრივ მოროზოვის ქარხნის გაფიცვამ თითქოს გაიკვლია  
ის გზა, რომელთაც მრეწველობის ალორდინების შემდეგ ათწლებში  
XIX საუკუნის 90-იან წლებში, — დაიწყო მიმდინარეობა მუშათა მო-  
ძრაობამ.

ამ დროის საგაფიცვო მოძრაობა წარმოადგენს ახალ ეტაპს  
მუშათა ბრძოლის განვითარებისას კაპიტალის წინააღმდეგ.

საგაფიცვო მოძრაობა წინანდელ ეტაბთან შედარებით მხოლოდ გაძლიერდა და ამ ეტაპზე მიმართული იყო უმთავრესად მუშების ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებისაკენ. ამ მხრივ 90-იანი წლები დიდად არ გასხვავდებოდა მოძრაობის წინა ათწლეულებიდან. ხელფასის საკითხს კვლავ მთავარი ადგილი უჭირავს მუშების მიერ მწარმოებლებისათვის წარდგენილ მოთხოვნებში. ამათში ახალი იყო მხოლოდ სამუშაო დღის შემოკლების მოთხოვნა. მუშათა-კლასი იმდენად წინ წავიდა კულტურულად, რომ აღარ სურდა „მუშა-ცხენივით“ ფაბრიკაში დღე-ღამის განმავლობაში 13-16 საათი ემუშაინა.

მეორე მხრივ, როდესაც 90-იან წლებში გაფიცულები მოთხოვნებს უდგენენ მწარმოებლებს, შეეტევებოდაც გადადიან, რასაც ადგილი არ ჰქონია 70—80 იან წლებში. აი ეს შემტევი ხასიათი ანსხვავებს 90-იან წლების გაფიცვებს პირველ ეტაპის გაფიცვებიდან.

პირველ ეტაპის გაფიცვებში ძლიერ სუსტად მოსჩანდა კლასობრივი სოლიდარობის და ურთიერთი დახმარების ელემენტები, 90-იანი წლების გაფიცვებში კი ეს ელემენტები ნათლად გამოსკვევიან. თუ რამდენად წინ წავიდა მუშათა მოძრაობა, ამის მაჩვენებელია არა მარტო მისი მასიურობა და გაფიცვების გადასვლა ერთ საწარმოთაგან მეორეებში, არამედ მისი გავრცელება მრეწველობის ერთი დარგიდან მეორეში და ზოგიერთ შემთხვევაში კი მთელ რაიონებზედაც.

გაფიცვების აი ამ მხარეს უნდა გავსვას ხაზი, რადგან იგი წარმოადგენს მუშათა ბრძოლის განვითარების ძირითად მხარეს—ცალკე კაპიტალისტების წინააღმდეგ მუშათა ცალკე ჯგუფების ბრძოლიდან—ერთი კლასის მეორე კლასის წინააღმდეგ ბრძოლაზე გადასვლას.

„მხოლოდ მაშინ, როცა ცალკე მუშა გრძნობს თავის თავს მთელი მუშათა კლასის წევრად, როცა ცალკე მეპატრონეებთან და ცალკე მოხელეებთან წარმოებულ ბრძოლაში ის ხედავს ბრძოლას მთელ ბურჟუაზიისა და მთელი მთავრობის წინააღმდეგ, მხოლოდ მაშინ იქცევა მისი ბრძოლა კლასობრივ ბრძოლად.“<sup>1)</sup>

ამასთან დაკავშირებულა 90-იანი წლების საგაფიცვო მოძრაობის განვითარების მეორე თავისებურობაც—მისი დარაზმულობა და ხელმძღვანელობის ქვეშ ყოფნა. მოროზოვის ფაბრიკის გაფიცვამ შესდგა ფეხი პირველად იმ გზაზე, რომლითაც წავიდა 90-იან წლებში გაფიცვათა უმრავლესობა. ამ წლებში გაფიცვების მოძრაობას ხელმძღვანელობდა მომეტებულ შემთხვევებში სოციალ-დემოკრატიული წრეები. უკანასკნელ გარემოებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მუშათა მოძრაობის და სოციალიზმის ისტორიაში. XIX საუკუნის

<sup>1)</sup> ლენინი, ტ. II, გვ. 661—662 (ქართული გამოცემა).





90-იან წლებში რუსეთში სოციალიზმი და მუშათა მოძრაობა ღებნიან ერთ სოციალ-დემოკრატიულ მოძრაობაში. <sup>1)</sup>

90-იანი წლების გაფიცვებს უალრესი პოლიტიკური მნიშვნელობა აქვთ. ამათ მეტი შემჭიდროვება, დისციპლინა და ორგანიზაცია შეიტანეს მუშათა კლასში, ამათვე აღზარდეს მასში საომარი განწყობილება და ჩაუნგრგეს იმედი მუშათა კლასის მტრებზე გამარჯვებისა. ლენინის თქმით, გაფიცვები „ომის-სკოლა იყო“, ის „სკოლა“, სადაც მუშები სწავლობენ როგორ აწარმოვონ ბრძოლა თავისი მტრების წინააღმდეგ მთელი ხალხის და მთელი მშრომელთა კლასის განსათავისუფლებლად მოხელეებისა და კაპიტალის ჩაგვრისაგან“ <sup>2)</sup>

თავის განვითარების ისტორიაში მუშათა მოძრაობამ ახალი ნაბიჯი გადადგა XX საუკუნის დასაწყისში თავდატეხილ სამრევველო კრიზისის დროს. კრიზისის პირველ წლებში გაფიცვათა მოძრაობაში ჩამოვარდნილი „სიწყნარე“—ქარიშხლის წინაღ ჩამოვარდნილი სიწყნარე იყო. 1903 წელს გაფიცვებს ტალღამ უმწვერვალეს წერტილს მიაღწია.

რა ახალი მომენტების აღნიშნვა შეგვიძლიან 1900—1903 წლების გაფიცვებში, ამ შესამე ეტაპის გაფიცვებში?

ეს გაფიცვები განირჩეოდენ წინანდელი გაფიცვებისაგან პირველად იმით, რომ ამ პერიოდში მნიშვნელოვან პროცენტს პოლიტიკური გაფიცვები შეადგენდენ. მეტადრე აღსანიშნავია ამ მხრივ მუშათა საპირველმანისო გამოსვლები, როდესაც უკანასკნელი თითქმის არავითარ ეკონომიურ მოთხოვნებს არ აღგენენ, იფიცებიან მხოლოდ საერთაშორისო კლასობრივი სოლიდარობის მიზნით, და გზადაგზა ასეთ ლოზუნგებს ისროდენ ხალხში: „ძირ თვითმპყრობელობა“, „რვასათიანი სამუშაოდღე“ და სხვ.

ახალია აგრეთვე მოძრაობის ფორმებიც: დემონსტრაციების გამართვა ქუჩებში, დემონსტრაციული სვლა და სხვ. მაგრამ ყველაზე დამახასიათებელი კი—ეკონომიური გაფიცვების პოლიტიკურ გაფიცვებად გადაქცევა და წარმოების ცალკე დარგებში მომხდარ გაფიცვების საერთო გაფიცვებად გადაქცევაა, როდესაც ამა თუ იმ რაიონის მრეწველობის ყოველი დარგის საწარმონი იფიცებიან. ამაში

<sup>1)</sup> და ჩვენშიაც დიდხანს, მრავალი ათეული წლების განმავლობაში არსებობდა სოციალიზმი განზე მდგომი ამ ბრძოლისაგან, რომელსაც მუშები კაპიტალისტების წინააღმდეგ აწარმოებდენ, განზე მდგომი მუშათა გაფიცვებისაგან და სხ. ერთის მხრით, სოციალისტებს არ ესმოდათ მარქსის თეორია, მიაჩნდათ იგი რუსეთისათვის გამოუსადეგარად; მეორე მხრით, რუსეთის მუშათა მოძრაობა ჩანასახის ფორმას არ ვასცილებოდა. როცა 1875 წელს დაარსდა „სამხრეთ რუსეთის მუშათა კავშირი“ და 1878 წელს—ჩრდილო რუსეთის მუშათა კავშირი, მუშათა ეს ორგანიზაციები განზე იდგნენ რუს. სოციალისტების მიმართულებიანგან. ეს ორგანიზაციები მოითხოვდენ ხალხისათვის პოლიტიკურ უფლებებს, სურდათ ამ უფლებათა მოსაპოვებლად ბრძოლის წარმოება, რუს სოციალისტებს კი მაშინ შეცდომით ეგონათ, რომ პოლიტიკური ბრძოლა სოციალიზმისაგან ჩამოშორება იყო (გ. ი. ლენინი, ტ. I, გვ. 705—706 (ქართული გამოცემა).

<sup>2)</sup> ლენინი, ტ. II, გვ. 760, (ქართული გამოცემა).

გამოიხატება მუშათა კლასის პოლიტიკური პროტესტი და კლასობრივი სოლიდარობა.

მე-XX საუკუნის დასაწყისის საგაფიცვო მოძრაობის ამ ახალ თვისებებთან არის დაკავშირებული მელითონე მუშების მოწინავე ფენების საგაფიცვო ტალღებში ჩაბმის ფაქტი. კრიზისი ყველაზე ძლიერ მძიმე მრეწველობის დარგებს დაატყდა თავზე და ამან შეუწყო ხელი საგაფიცვო მოძრაობაში მელითონეთა მასიურ ჩაბმას. მუშათა კლასის ამ მოწინავეთა არმიამ მალე დაამჩნია თავისი გავლენა მოძრაობას გაფიცულთა საქმეში მეტი ორგანიზაციის, აქტივობის და ენერჯის შეტანით და აგრეთვე საერთო პოლიტიკურ მოთხოვნების წარდგენით. ისტორიამ უკუაგდო მაშინდელი დროის ოპორტუნისტების ბოღვა, ვითომ რუსეთის მუშათა კლასი ჯერ მომზადებული არ იყო პოლიტიკური ბრძოლისათვის.

### მუშათა კლასის მონაპოვარი

მიადწიეს თუ არა მუშებმა თავისი ბრძოლით რაიმე წარმატებას? გავეცნოთ მუშათა ბრძოლის შედეგებს საფაბრიკო კანონმდებლობის მაგალდებით.

სამუშაო დროის და მუშაობის პირობების გამსაზღვრელი უმთავრესი კანონები არიან 1882, 1885, 1886, 1897 და 1903 წლების კანონები. საქმარისია გადავხედოთ ამ კანონების გამოცემის თარიღებს, რომ დაეინახოთ მათი მკიდრო კავშირი მუშათა კლასის ბრძოლის გამწვავებასთან. საფაბრიკო კანონმდებლობა ხელიდან გამოკვლივსა მეუის მთავრობას მხოლოდ მუშათა კლასის ამხედრებამ. მთავრობას ეშინოდა „რუსეთის სამეფო ტახტის საფუძვლების შერყვისა“ და იძულებული იყო გარეგნულად მაინც კანონმდებლობითი წესით მოეწესრიგებინა დამოკიდებულებანი შრომასა და კაპიტალს შორის.

1882 წლის 1 ივლისის კანონი „კრძალავდა“ ფაბრიკებში მცირე წლოვანთა—15 წლამდის შრომით სარგებლობას, უკრძალავდა ღამე მუშაობას 12—15 წ. მოზარდებს და მათთვის სამუშაო დღის ხანგრძლივობას 8 საათით საზღვრავდა. ამავე კანონით დაწესებული იყო საფაბრიკო ინსპექცია იმ მიზნით, რომ იფალყური ედევნებინა ფაბრიკებში წესრიგისა და გამოცემულ კანონების ფაბრიკანტებას მიერ შესრულებისათვის.

1885 წლის 3 ივნისის კანონი „უკრძალავდა“ ღამე მუშაობას ქალებს და 15—17 წლის მოზარდებს. ამავე დროს გაფართოებული იყო საფაბრიკო ინსპექციის შტატები.

1886 წლის 3 ივნისის კანონს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს 80-იან წლების საფაბრიკო კანონმდებლობაში. მისი გამოცემა უშუალოდ არის დაკავშირებული 1885 წ. მოროზოვის ფაბრიკის გაფიცვასთან. ამ კანონში პირდაპირ არის შეტანილი მთელი რიგი გაფიცულთა მოთხოვნებისა. კანონის უმთავრესი მომენტები ასეთია:

1. იკრძალება ხელფასის გაცემა საფაბრიკო დუქნიდან საქონლის გაცემით და საქონლის მისაღები კუპონების დარიგებით;



2. იკრძალება ხელფასიდან ფულის თვითნებობით დაკავება;

3. მწარმოებლებს ევალებათ თვეში ერთხელ მაინც გაუსწავლონ მუშებს ხელფასის ანგარიშები;

4. ჯარიმები რჩება, მაგრამ კანონში ჩამოთვლილია ყველა ისეთი საქციელი, რომლისათვისაც შეიძლება დაჯარიმდეს მუშა; ამავდროს კანონი აღგენს, რომ ჯარიმა არ შეიძლება აღმატებოდეს ხელფასის 50%-ს. გარდა ამისა ჯარიმიდან მიღებული ფული კაპიტალისტის ჯიბეში კი არ უნდა ჩასულიყო, არამედ განსაკუთრებულ საჯარიმო კაპიტალში ირიცხებოდა და მუშათა ყოფა-ცხოვრების გაუმჯობესებას მოხმარებოდა;

5. ხმარებაში შემოაქვს მუშების საანგარიშო წიგნაკები.

1885 წლის 2 ივნისის კანონი მთავრობის პასუხი (იძულებით) იყო 1895—1896 წლების გაფიცვებზე. 1897 წლის კანონი საყურადღებოა იმით, რომ ის მეფის მთავრობის პირველი და უკანასკნელი კანონია, სადაც ლაბარაკია მოზრდილ მუშების სამუშაო დღის ხანგრძლივობაზე. ამ კანონით სამუშაო დღე განსაზღვრულია 11<sup>1/2</sup> საათით.

1903 წლის 2 ივნისის კანონით წესდება მწარმოებლის პასუხისმგებლობა სამუშაოზე მუშების დასახიჩრებისათვის.

ამით ამოიწურება მეფის მთელი საფაბრიკო კანონმდებლობა 20 წლის განმავლობაში. მაგრამ საქმე მარტო კანონების მცირე რიცხვში და კანონმდებლობის მცირე მნიშვნელობაში არ არის. როდესაც მთავრობა კანონებსა სცემდა, ის ისეთ შენიშვნებს უკეთებდა, რომ კანონებს მთლად აბათილებდა, ან ისეთ გამოსავალ გზებს უტოვებდა ფაბრიკანტებს, რომ უკანასკნელებს შეეძლოთ სრულიად არ გაეწივნათ ანგარიში ამ კანონებისათვის.

მთავრობა ერთ გარემოებას არ უწყევდა მხოლოდ ანგარიშს — ეს იყო ის დასკვნები, რომელიც გამოჰქონდა მუშათა კლასს მთავრობის საქციელიდან. ბრძოლის გამოცდილება ასწავლიდა მუშათა კლასს, რომ გაფიცვები — მხოლოდ „ომის სკოლა“ იყო.

„რუსეთში საშუალო საუკუნოებრივი ნახევრად ბატონყმური დაწესებულების ნაშთები ჯერ კიდევ იმდენად ძლიერია (დასავლეთ ევროპასთან შედარებით), ეს ნაშთები ისე მძიმე ტვირთად აწევს პროლეტარიატს და საზოგადოდ ხალხს, და აფერხებს პოლიტიკურა აზრის ზრდას ყველა წოდებებსა და კლასებში, რომ მუშების ბრძოლას ყოველგვარი ბატონყმური დაწესებულებებისა, აბსოლიუტიზმისა, წოდებრივობისა და ბიუროკრატის წინააღმდეგ უდიდესი მნიშვნელობა აქვს... მუშებმა უნდა იცოდნენ, რომ თუ რეაქციის ბურჟები არ დაამხეს, მათ არ შეეძლებათ წარმატებული ბრძოლა აწარმოონ ბურჟუაზიის წინააღმდეგ იმიტომ, რომ სოფლის პროლეტარიატი, რომლის დახმარება აუცილებელი პირობაა მუშათა კლასის გამარჯვებისათვის, ვერასოდეს ვერ გამოვა დაბეჩავებულ ხალხის მდგომარეობიდან; ამ სოფლის პროლეტარიატს შეეძლება მხოლოდ უაზრო სასოწარკვეთილების განცდა და არა გონიერი, მედგარი პროტესტი და ბრძოლა. და იმიტომ ბრძოლის

წარმოება რადიკალურ დემოკრატიასთან ერთად აბსოლუტურ-  
ზმისა და რეაქციონურ წოდებებსა და დაწესებულებებს წი-  
ნააღმდეგ პირდაპირი ვალდებულებაა მუშათა კლასისა <sup>წინააღმდეგ</sup>  
პროლეტარიატი დაინტერესებული იყო იმით, რომ რუსეთი  
საბოლოოდ განთავისუფლებულიყო ბატონყმობის ყოველგვარ ნა-  
გავისაგან და გაწმენდილიყო გზა კაპიტალიზმთან შემდგომი ბრძო-  
ლისათვის სოციალისტური რევოლუციის მოხდენის მიზნით: ამი-  
ტომ მისი სახით ისტორიის სცენაზე გამოვიდა კლასი, რომელიც  
წარმოებს პირობებისა და თავისი პოლიტიკური სიმწიფის მიხედ-  
ვით (მას ჰყავდა განსაკუთრებული პროლეტარული პარტია) მომ-  
ზადებული იყო ბელადობა გაეწია მომავალ რევოლუციაში ყველა  
დაჩაგრულთათვის.

### თვითშეგოგმების კითხვები

1. ბატონყმობის ნაშთების გავლენა რუსეთში კაპიტალისტურ წარმოებაზე.
2. ნაროდნიკობის არსი და მისი კლასობრივი ფესვები.
3. მუშათა მოძრაობის დახასიათება.

დამატებითი ლიტერატურა (არასამაღლებულ)

#### გეგმის II კარისათვის.

1. ვ. ი. ლენინი—,К деревенской бедноте“, ტ. IX გვ. 317—374.
2. ვ. ი. ლენინი. „გაფიცვების შესახებ“, ტ. XX, ნაწ. I.

1) ლენინი, ტ. I, გვ. 258—259 (ქართული გამოცემა)